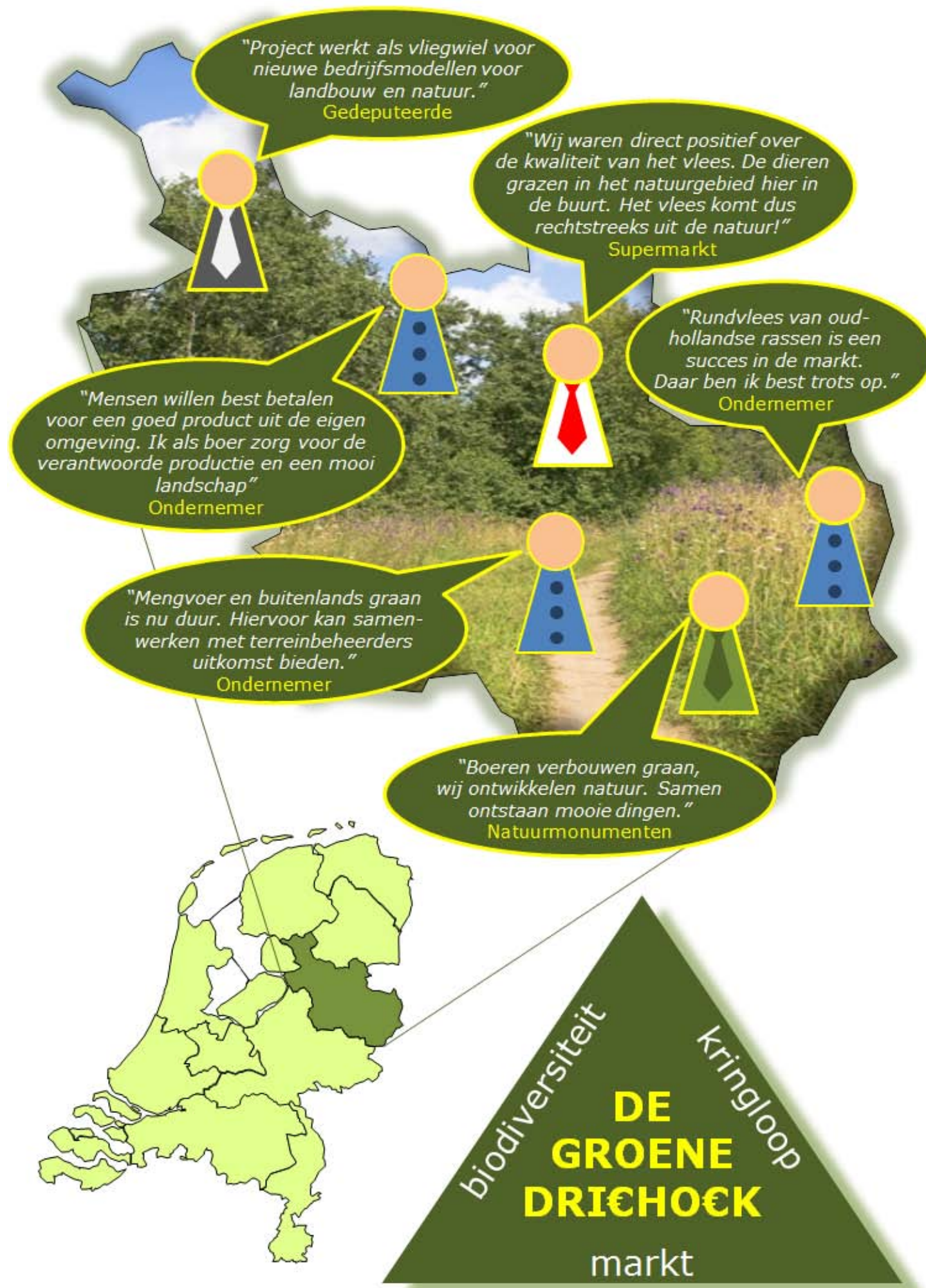

Werken aan meerwaarde van regionale landbouw en biodiversiteit

De oogst van vier jaar Echt Overijssel!

Januari 2013

**ECHT
Overijssel!**

Voorwoord

Echt Overijssel!, denken, durven, doen!

Als gedeputeerde van provincie Overijssel ben ik trots op het succes van "Echt Overijssel!"

Met een aanstekelijke mix van ondernemerschap, kennis, maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel en lef heeft het project gewerkt als vliegwiel voor nieuwe bedrijfsmodellen voor landbouw en natuur. Daarmee is in praktijk gebracht wat provincie Overijssel voor ogen heeft; een duurzame en zichzelf vernieuwende economie. De provincie creëert de omgeving waarin dat kan. Ondernemers, onderzoekers en terreinbeheerders pakken de kansen.

De ontwikkelingen binnen landbouw, natuur en op de markt gaan razendsnel. De overheid treedt terug als financier van natuur, bedrijfstoelagen voor de landbouw gaan omlaag. Kostprijsreductie als bedrijfsstrategie heeft haar langste tijd gehad. Kritisch en geïnteresseerd dwingt de burger boeren en boswachters om een nieuwe koers voor de toekomst te kiezen. Een groeiende markt voor duurzaam geproduceerde producten helpt om de koers te bepalen.

Ondernemers zullen die koers zelf moeten uitwerken, een blauwdruk is er niet. Dit boekje laat zien hoe ondernemers, terreinbeheerders, kennisinstellingen, Natuurmonumenten, de Stichting Dianthus en Wageningen UR, het in Overijssel hebben opgepakt. In de loop van het project hebben ze kennis en inzichten gedeeld. Ze hebben vanuit het perspectief van de ander naar elkaars werk gekeken. Wat ziet een boer in natuurgrond? Wat ziet een natuurbeheerder op een graanakker? Hoe meet je wat het effect is van boeren op de ontwikkeling van biodiversiteit? En, zijn consumenten bereid om voor die toegevoegde waarde te betalen? Vragen stellen en dan denken, durven doen. De provincie heeft hen daarin gefaciliteerd. Met succes. De bedrijfsresultaten van de ondernemers en de biodiversiteitsmetingen inspireren anderen in het vinden van hun eigen koers.

Denken, durven, doen! Dat inspireert.

Theo Rietkerk
Gedeputeerde Economie,
Energie en Innovatie
in Overijssel

Inhoud

Voorwoord

Inhoud

Over...	1
1. Echt Overijssel! Werken aan regionale landbouw, biodiversiteit en markt	2
Werken aan...	2
Transparantie: meetbaar, zichtbaar en communiceerbaar	3
Netwerken is bottom up werken ondersteund met kennis	4
En het gaat verder...	4
2. Kijk op regionale kringloop, biodiversiteit en vermarkting	5
Kringloop	5
Biodiversiteit	8
Regionale afzet	12
Regionale samenwerking	14
Waarde van regionale kringloop, biodiversiteit en regionale afzet	15
Verbinding regionale kringloop, biodiversiteit naar markt	16
3. Terreinbeheerder vindt ook meerwaarde	17
Experimenteren in het veld	18
Natuurgronden en nulpacht	19
Natuurboeren zoeken de samenwerking	20
Verschillen tussen terreinbeheerders	21
4. Leerervaringen voeden ambitie	23
Geleerd in Echt Overijssel!	23
Ambitie	26

Voerertwen in het graan
vergroten de biodiversiteit
en leveren extra stikstof
aan het graan.

Over...

In deze brochure nemen we agrarische ondernemers, terreinbeherende organisaties ('terreinbeheerders'), grondeigenaren, natuurorganisaties, en beleidsmedewerkers binnen en buiten Overijssel mee in de ontwikkel- en zoektocht naar het tot waarde brengen van biodiversiteit en regionale landbouw en kringlopen. Deze brochure wil de lezer inspireren om er ook mee aan de slag te gaan. Dat het kan, bewijzen de verhalen van de ondernemers die meededen.

Samen hebben Wageningen UR Livestock Research, Natuurmonumenten en Stichting Dianthus² hier vier jaar aan gewerkt. In de uitvoering met een 20-tal agrarische ondernemers. Samen leren met ondernemers, terreinbeheerders en met kenniswerkers. Samen ontwikkelen en toepassen van meetbaarheid. En samen nieuwe producten naar de markt brengen. Daarbij is ook dankbaar gebruik gemaakt van kennis en kunde van CLM, Klein Holkenborg Management en Louis Bolk Instituut.

Allereerst zetten we de eigenheid van het project Echt Overijssel! neer. Waar is aan gewerkt en op welke unieke manier? En met een doorkijk naar wat het heeft opgeleverd. Hoe echt is Echt Overijssel!?

Veel deelnemers van Echt Overijssel! zijn biologisch melkveehouder.

Achtergronden van (agro)biodiversiteit, regionale landbouw (regionale kringloop en afzet) en de meetbaarheid daarvan komen aan bod. En dit alles illustreren we aan de hand van de praktijk; hoe agrarische ondernemers, terreinbeheerders en kenniswerkers hieraan gewerkt hebben. Zeven bedrijven lichten we eruit. U vindt ze op de gekleurde bladzijden links in deze brochure. Ze laten u ieder op hun manier de verschillende aspecten zien. Melkveehouderij met regionaal geteeld voer (groen), oud-hollandse veerassen op natuurgrond (blauw), varkenshouderij met zelf geteeld voer (paars) en graan voor bakken en brouwen (oranje). Een aantal inspirerende voorbeelden die u meevoeren in de praktische wereld van biodiversiteit en regionale landbouw in Overijssel.

De brochure sluit af met de leerervaringen en over de verder ambities. Hoe de waardering in de groene driehoek rond biodiversiteit, regionale landbouw en markt bij elkaar komen en hoe dat verder gaat in een veranderende omgeving. Op zoek naar nieuwe verdienmodellen, en dat niet alleen in de provincie Overijssel.

Melkveehouderij met regionaal voer

Er zijn verschillende mogelijkheden om meer voer uit de eigen regio te gebruiken. Inpassen van natuurgronden, zelf krachtvoer verbouwen of samenwerken met bedrijven in de regio zijn de belangrijkste. Hier beschrijven we de ervaringen van de melkveehouders in Echt Overijssel!

Melkvee met natuurgronden

Kernpunten verdienmodel

- Natuurakkers voor teelt graan en peulvruchten.
- Gebruik van grasland van terreinbeheerders.
- Teelt met natuurdoelen op eigen bedrijf.

De Meulenhorst in Ommen

Melkveehouder Heico Blekkenhorst heeft een biologisch pachtbedrijf De Meulenhorst op landgoed Eerde van Natuurmonumenten. De groeimogelijkheden voor de melkveehouderij zijn beperkt, maar Heico benut de kansen die dit mooie natuurgebied biedt. Er komen veel recreanten. De ijsmakerij, bierbrouwerij en boerderijwinkel zorgen voor extra inkomsten. Verder is er dagbesteding voor mensen met een zorgvraag, maar dat is uitbesteed.

Recreanten kunnen met een versnapering uit de boerderijwinkel even bijkomen op De Meulenhorst

Het bedrijf is vrijwel zelfvoorzienend voor ruwvoer. De koeien zitten in een potstal met stro van het eigen bedrijf en uit de omgeving. Heico wil weinig afhankelijk zijn van de (wereld)markt en daarom zo veel mogelijk zijn eigen voer verbouwen. In 2010 is de bedrijfsoppervlakte bijna verdubbeld door uitbreiding met grotendeels zeer schrale natuurgrond. Een deel hiervan is grasland, maar Heico teelt hier ook granen voor veevoer. Met de uitbreiding steeg het biodiversiteitsareaal tot bijna 50%. Op de betere gronden wil Heico brouwergerst gaan telen voor zijn bierbrouwerij.

1 Echt Overijssel! Werken aan regionale landbouw, biodiversiteit en markt

Duurzaamheid in de landbouw kent vele vormen. In het project Echt Overijssel! hebben we er tussen 2008 en 2012 op geheel eigen wijze invulling aan gegeven. Centrale thema's waar we samen aan gewerkt hebben, waren (agro)biodiversiteit en regionale landbouw, met aandacht voor kringlopen en markt. En dat 'samen' hebben we breed ingevuld. De werkvorm was er een met agrarische ondernemers, met kennisinstellingen, met terreinbeheerders, en vele andere partners in het keten- en kennisnetwerk. De samenhang, de regio en de manier zoals we gewerkt hebben aan de verdere ontwikkeling van 'natuurlijkheid', maakt het project uniek in zijn soort: Echt Overijssel!

Werken aan...

Werken aan heeft in Echt Overijssel! vele betekenissen. Wij hebben gewerkt aan de ontwikkeling van duurzaamheid via de drie thema's: (agro) biodiversiteit, regionale landbouw en markt.

Werken in de samenhang tussen de drie thema's: zonder markt immers geen duurzaam perspectief voor biodiversiteit of regionale landbouw.

Samen ontwikkelen van meetinstrumenten om de abstracte begrippen biodiversiteit en regionale landbouw meer betekenis te kunnen geven.

Toepassen van de meetinstrumenten om biodiversiteit ook echt zichtbaar en communiceerbaar te maken, naar de markt en belanghebbenden, bijvoorbeeld potentiële verpachters van natuurterreinen.

Samen werken en samenwerken.

Agrarische ondernemers onderling om te leren en vooruit te gaan. Of gewoon regionale samenwerking voor het meer sluiten van de regionale kringloop. Maar ook samenwerken tussen kenniswerkers onderling om meetbaarheid werkelijkheid te maken, en samen met ondernemers om ze toepasbaar te maken. In de regio om biodiversiteit en regionale landbouw op waarde en waardering te zetten. Nieuwe producten die in de markt gezet worden.

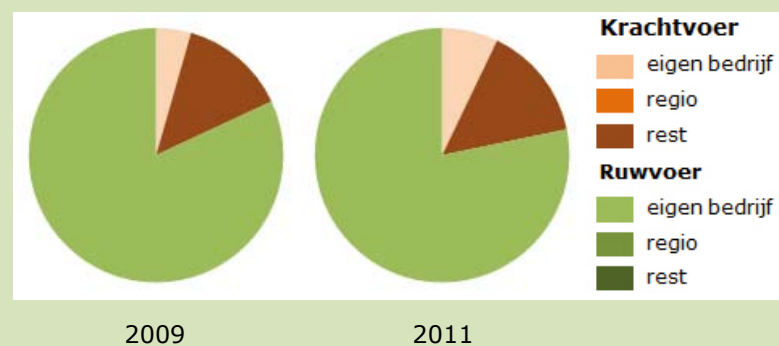

De Meulenhorst	2009	2010	2011
Eigen ha's (incl. pacht)	33	64	68
Kg melk/ha	7.388	3.859	3.334
Kg melk/koe	6.926	6.926	6.478
Kg krachtvoer/100 kg melk	22,3	24,6	27,3
Regionale voerproductie (%)	86	87	85
Landbeslag (m ² /100 kg melk)	171	294	335
Voerkilometers (km*ton voer/100 kg melk)	24	26	24
Biodiversiteitscore (Gaia-score)			41
Biodiversiteitsareaal			52,5
Aanwezige soorten dieren en planten (%)			28

De verklaring van deze begrippen staat in Hoofdstuk 2

Regionale kringloop

Met het natuurland nemen de regionale hectares (land in de regio voor eigen voerproductie) toe. De opbrengst van de natuurgrond is echter laag, waardoor de hoeveelheid aangekocht krachtvoer tot dusver nog niet minder is geworden. Dit komt ook door tegenvallende ruwvoeropbrengst en verlies van graanopbrengst door slechte conservering. Uiteindelijk is het aandeel voer uit de regio ongeveer gelijk gebleven. Doordat de aangekochte hoeveelheid mengvoer niet is afgenomen, zijn ook de transportkilometers niet verminderd. Naar verwachting gaat dat in de komende jaren wel lukken.

Biodiversiteit

Qua biodiversiteit scoort het bedrijf goed op zowel kwaliteit (Gaia-score) als kwantiteit (biodiversiteitsareaal). Het bedrijf is rijk aan akkerkruiden. Er komen landschappelijk aantrekkelijke soorten voor zoals korenbloem en driekleurig viooltje en bijzondere soorten zoals handjesereprijs. De vogelrijkdom is niet goed onderzocht, maar gezien de ligging in een groter natuurgebied komen er zeker bijzondere soorten voor zoals de wielewaal en de roodborsttapuit.

Regionale afzet

Melk gaat grotendeels naar een biologische zuivelverwerker. Een klein deel verwerkt Heico tot biologisch ijs. Het meeste hiervan verkoopt hij in de boerderijwinkel (75%), het overige deel is regionale afzet. Ook het biologisch bier zet Heico vooral regionaal af.

De bakker bakt koekjes van het biologische graan dat de boer teelt op natuurakkers van de terreinbeheerder

Samen met terreinbeheerders. Actief met Natuurmonumenten over de samenwerking op natuurakkers en het ontdekken van de waarde ervan. En samen met vrijwel alle (andere) terreinbeheerders om een 'natuurlijke' manier van produceren te verbinden met productie en beheer van natuur.

En dit alles in concrete samenwerkingsverbanden waarin natuur en landbouw elkaars natuurlijke nieuwe partners worden.

Transparantie: meetbaar, zichtbaar en communiceerbaar

Duurzaamheid staat sterk in de belangstelling bij de consument. Maar de consument wil daar wel een beeld, een goed gevoel bij hebben. Wil duurzaamheid in termen van biodiversiteit en regionale landbouw voor de consument waarde krijgen, dan moet die dus duidelijk zichtbaar worden.

Aan de zichtbaarheid hebben we gewerkt door de begrippen meetbaar te maken. De ondernemers hebben de eerste stappen gezet om meetbaarheid te gebruiken voor het verder leren en verbeteren. Ze hebben ook al stappen gezet om ermee naar de markt te communiceren. Voornamelijk is dat nog op het niveau dat ze producenten laten zien dat ze werken aan duurzaamheid. Het zijn (nog) geen harde scores die ze kunnen communiceren. Maar het begin is er. De stichting Natuurboer uit de Buurt profileert zich er al mee (www.natuurboeren.nl). Het zijn stapjes die bijdragen aan het in de markt zetten van nieuwe, onderscheidende producten op basis van duurzaamheids-elementen.

Waarde van natuurgronden voor de veehouder

- De teelt van (kracht)voer op natuurgronden bespaart (kracht)voeraankopen. De goede eigen grond kan gebruikt worden voor de teelt van kwalitatief goed ruwvoer. De veehouder is hierdoor minder afhankelijk van de (wereld)markt. Bovendien zijn minder grondstoffen van buiten de regio nodig.
- Natuurgronden leveren weliswaar weinig en kwalitatief matig voer op, maar dragen wel bij aan een meer gesloten kringloop, meer biodiversiteit en een landschappelijk aantrekkelijke omgeving. Dit trekt weer klanten voor de boerderijwinkel.
- Schrale natuurgrond levert weinig opbrengst, maar vergt evenveel bewerkingskosten als productiegrond. Het kost tijd om op natuurgrond de goede balans te vinden tussen graanopbrengst en biodiversiteit. De veehouder moet ervaring opdoen met voor hem nieuwe gewassen en rassen voor het telen op dergelijke gronden. Het is wenselijk als de verpachter hiermee rekening houdt bij het vaststellen van de pachtprijs.

Excursie bij de natuurakker van Blekkenhorst op landgoed Eerde.

Waarde van voerproductie op natuurgronden voor terreinbeheerders

- Goede natuurwaarden mogelijk.
- Veehouders hebben landbouwkundige kennis en benodigde apparatuur.
- Geen zorgen over afzet van producten.
- Goede waarborg voor instandhouding van de akker.
- Goede samenwerking met agrarische ondernemers vergroot het (regionale) draagvlak voor de landbouw en voor het natuurbeheer.

Beweiding van graan

In 2009 is geëxperimenteerd met het beweiden van wintertarwe en –triticale in het vroege voorjaar. Vroeger paste men dit systeem toe met St Jansrogge. Beweiding zorgde voor bemesting en verbetering van de bodemvruchtbaarheid en stimuleerde het uitstoeien van de rogge. Door op tijd te stoppen met beweiden kon het graan zich herstellen en nog tot korrelvorming komen zonder al te veel opbrengstderving. Het experiment in 2009 was door het extreem koude voorjaar echter niet succesvol. De groei van het graan viel tegen en de beweidingsverliezen waren groot. Het meerwerk woog hierdoor niet op tegen de opbrengsten. Beweiding van graan kan wel geschikt zijn voor heel schrale natuurakkers. De (lichte) bemesting kan de biodiversiteit vergroten.

Netwerken is bottom up werken ondersteund met kennis

Echt Overijssel! was niet zomaar een onderzoeksproject, maar een beweging van agrarische ondernemers en terreinbeheerders die het 'gewoon' doen en zich verder ontwikkelen. Dat is de rode draad. Doen is bijvoorbeeld de afzet van regionale producten. Rundvlees van oudhollandse veerassen in de markt zetten, beginnen met zonnecollectoren, produceren van duurzame kaas en van bak- en brouwgraan, of voergraan op productie- en op natuurgronden. Doen is ook het praktisch toepassen van de meetinstrumenten. En, bijvoorbeeld op basis van de eerste kringloopcijfers, zien dat de eerder al gehalveerde krachtvoergift bij de melkkoeien gunstig uitpakt voor de regionale kringloop.

Om het allemaal mogelijk te maken zijn 20 agrarische ondernemers individueel en in netwerkverband actief aan de slag gegaan. De beste stuurlied, zij dus, stonden zelf aan het roer. Daarbij actief ondersteund door netwerkregisseurs van CLM, Wageningen UR Livestock Research en Klein Holkenborg Management. Samen met het Louis Bolk Instituut en een groot aantal andere partijen hebben deze de 'stuurlied' te pas en misschien ook wel eens te onpas, van de benodigde kennis voorzien.

En het gaat verder...

Echt Overijssel! was een spannend avontuur, waarin veel is gebeurd, is geleerd en waarin ook veel is ontwikkeld. Maar hier houdt het niet op, het gaat verder. Eerste stappen van meetbaarheid zijn gezet, agrarische ondernemers en anderen pakken het op en nemen het over. De thema's staan de komende jaren zeer in de belangstelling en hebben ook een betekenis voor de ketens rond andere landbouwbedrijven. In de duurzaamheidsagenda melkveehouderij staan biodiversiteit en werken aan kringlopen nadrukkelijk genoemd, het zal ook daar op waarde moeten gaan komen.

Nieuwe producten zijn naar de markt gebracht, andere producten zullen volgen. Terreinbeheerders en agrarische ondernemers zullen de strategische samenwerking vinden. Kwaliteit en borging van verantwoorde productie van voedsel en goed beheer van natuur zijn hier voorwaardelijk. Ondernemers met het gedachtegoed van Echt Overijssel! lopen hierbij voorop en hebben een duidelijke voorsprong.

Echt Overijssel! heeft terreinbeheerders en grondeigenaren actief bij haar gedachtegoed betrokken via excursies rond biodiversiteit en natuurgronden

Maatschap Fokker – Linck in Den Ham

Met bedrijfspartner Pieter Linck pacht Liesbeth Fokker een bedrijf op landgoed Eerde van Natuurmonumenten. Het bedrijf is pas sinds 2009 biologisch en daarom nog sterk in ontwikkeling. Veel grasland heeft een beheerbeperking. Bij droogte levert de leemgrond weinig opbrengst, bij veel regen wordt het snel nat. Op de goede esgronden teelt de maatschap graan. Bij gebrek aan jongveehuisvesting verkopen ze alle kalveren en kopen ze koeien aan. De ruwvoerproductie is matig waardoor ze veel ruwvoer moeten aankopen. Door de melkproductie te verhogen willen ze met minder koeien meer zelfvoorzienend worden. Liesbeth geeft daarnaast boerderij-educatie aan schoolkinderen en wil op termijn graag een boerderijwinkel starten.

Een es met opkomende maïs.

Maatschap Fokker – Linck	2010	2011
Eigen ha's (incl. pacht)	60	64
Kg melk/ha	6.135	6.027
Kg melk/koe	4.281	5.133
Kg krachtvoer/100 kg melk	23,5	16,0
Regionale voerproductie (%)	77	66
Landbeslag (m ² /100 kg melk)	224	226
Voerkilometers (km*ton voer/100 kg melk)	38	40
Biodiversiteitsareaal		26
Aanwezige soorten dieren en planten (%)		47

Regionale kringloop

Door het vrij hoge aandeel grond met beperkingen is de opbrengst en kwaliteit van het ruwvoer op het bedrijf matig. De prestaties van de koeien zijn wel verbeterd; met minder krachtvoer per koe en minder koeien is in 2011 meer melk geproduceerd. Door de aankoop van sojaschilfers en snijmaïs zijn de voerkilometers echter niet afgenomen. Het eigen graan is in 2010 zelf gevoerd, maar in 2011 als voergraan verkocht aan een bedrijf in de regio.

2 Kijk op regionale kringloop, biodiversiteit en vermarkting

Echt Overijssel! heeft gewerkt aan het zichtbaar maken van regionale landbouw in termen van kringloop, biodiversiteit en vermarkting. Meetmethodes en indicatoren zijn ontwikkeld en Echt Overijssel!-ondernemers hebben geëxperimenteerd met verschillende manieren van bedrijfsvoering. Nieuwe producten op basis van biodiversiteit en kringloop zijn in de markt gezet. Indicatoren maken duidelijk wat dit bijdraagt aan regionale landbouw met oog voor kringlopen en biodiversiteit.

Kringloop

In een kringloop gaan grondstoffen en nutriënten via verschillende stadia rond. Bij regionale landbouw gebeurt dit zoveel mogelijk in de regio.

De melkveehouderijkringloop als voorbeeld

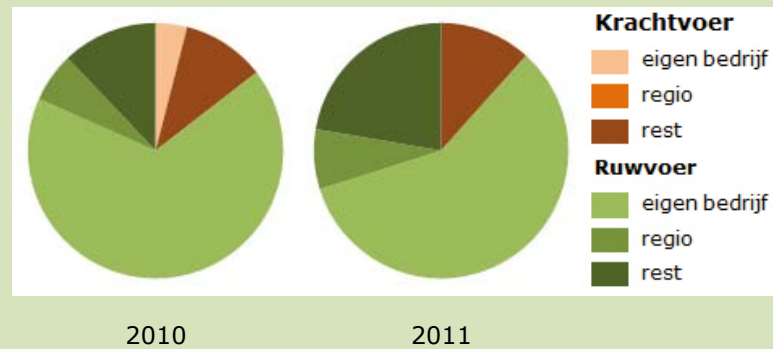
Koeien eten voer en maken daar vlees, melk en mest van. De mest gaat naar het land en zorgt ervoor dat het gewas groeit. Het gewas is vervolgens weer voer voor de koeien. En zo is de kringloop rond. Rond, maar niet gesloten. Met de afvoer van dieren en melk verdwijnen er immers elementen uit de kringloop.

Bovendien lekken er door uitspoeling en uitstoot van broeikasgassen ook elementen weg uit de kringloop. Zonder aanvulling wordt de kringloop dus steeds 'armer' en vermindert het productievermogen van de grond. In de landbouw is aanvulling van mineralen (bemesting) daarom noodzakelijk. Maar er speelt meer.

Voor een hoge melkproductie hebben koeien krachtvoer nodig. Veel grondstoffen voor krachtvoer komen uit Europa, of de rest van de wereld. Daarnaast voeren veehouders ook kunstmest aan om de opbrengst van de gewassen te verhogen, met name stikstof. Biologische bedrijven werken zonder kunstmest, zij gebruiken klaver in het grasland. Klaver is een vlinderbloemige en bindt stikstof uit de lucht, waarmee het op een natuurlijke manier ook het gewas (gras) van stikstof voorziet.

Echt Overijssel! heeft vooral gekeken naar de kringloop in de regio. Hoe kunnen we binnen een gebied mineralen zo goed mogelijk (her)benutten om hiermee de kringloop meer sluitend te maken en de transportbewegingen te beperken? Zo kan bijvoorbeeld gras uit natuurterreinen een welkome aanvulling zijn voor de rundveehouderij en

Biodiversiteit

Het bedrijf heeft afwisselend graslanden en akkers, doorsneden door houtsingels, sloten/beekjes en poelen. Hierdoor scoort het bedrijf vrij hoog in soortenrijkdom. Hoewel op het bedrijf niet veel specifieke zeldzame soorten voorkomen, komen die volgens het CLM in de omringende omgeving wel voor.

Verdere bedrijfsontwikkeling

- Omschakeling naar biologische bedrijfsvoering maakt een extensieve bedrijfsvoering in principe meer rendabel, maar het vergt een paar jaar om het bedrijfssysteem aan te passen.
- Voor een melkveebedrijf is altijd een hoeveelheid kwalitatief goed ruwvoer nodig. Dit is op de biologisch markt moeilijk verkrijgbaar. Daarom is een goede balans tussen melk- en voerproductie nodig. Uitbreiden in (natuur)grond is niet de enige oplossing, minder koeien houden is ook een optie.

Melkvee met (kracht)voer uit de regio

Kernpunten verdienmodel

- De teelt van krachtvoer op (eigen) productiegrond.
- Aankoop van kracht- of ruwvoer in de regio.
- Samenwerking met akkerbouwer.

Den Smitshof uit Oudleusen

Karin Godeschalk heeft met haar bedrijfspartner een gangbaar melkveebedrijf op zandgrond. De bedrijfsvoering is zo natuurlijk mogelijk. Karin gebruikt geen bestrijdingsmiddelen. Het bedrijf oriënteert zich op mogelijkheden voor omschakeling naar biologisch. Maar daarvoor is het bedrijf nog iets te intensief; ze moeten nu al ruwvoer aankopen. De koeien weiden van april tot en met november. Kalveren blijven bij de koe. Bij ziekte gebruiken ze homeopathische middelen. De 55 dubbel-doelkoeien (MRIJ) produceren zo'n 5.000 kg melk per koe. Om minder krachtvoer en eiwit aan te hoeven kopen is geëxperimenteerd met het telen van graan. Op de percelen van huis af is een mengteelt van haver en blauwe lupine gezaaid.

Mengteelt haver/lupine

Karin is in 2010 begonnen met een mengteelt haver-blauwe lupine. Ze is tevreden over de opbrengsten, respectievelijk 8,1, 6,6 en 6,8 ton per ha voor de jaren 2010 tot en met 2012. Door de lage ligging van de percelen en de hierdoor goede vochtvoorziening, waren deze opbrengsten hoog in vergelijking met veel andere percelen. Zo had Blekkenhorst in 2012 een mengteelt van haver-gele lupine op natuurakkers. Op deze droge en schrale grond was de opbrengst slechts 2,2 ton per ha. De ervaring leert dat gele lupine beter bestand is tegen vraat door reeën dan blauwe lupine. Haver is een mooi zomergraan met een goede onkruidonderdrukking, maar is meer gevoelig voor droogte en legering dan tarwe.

gelijktijdig wenselijk uit oogpunt van natuurbeheer. Het grootste knelpunt blijkt vooralsnog het verminderen van de aankoop van mengvoer met krachtvoergrondstoffen die van ver komen. Bedrijven proberen deze aanvoer te verminderen door:

- zelf krachtvoer (graan en/of peulvruchten) te verbouwen, of dit regionaal aan te kopen;
- het mengvoerverbruik te verminderen. Vaak wordt dan gekozen voor een soberder ras koe met een lagere melkproductie.

Varkens en pluimvee

Het principe van kringlopen gaat ook op voor andere diersoorten dan melkvee. Maar veel varkens- en pluimveebedrijven hebben niet of nauwelijks grond en moeten al het voer van buiten het bedrijf aanvoeren. Dit voer kan wel (gedeeltelijk) uit de regio komen, bijvoorbeeld door samenwerking met akkerbouwers.

Mineralenoverschotten

Het weglekken van mineralen uit de kringloop veroorzaakt milieubelasting. Het Nederlandse mestbeleid is erop gericht deze belasting te verminderen. Sinds 1990 zijn de stikstof- en fosfaatoverschotten per ha hierdoor sterk afgenomen en is de benutting van deze mineralen toegenomen. De wens om stikstof- en fosfaatverliezen verder te verminderen door voer- en mestkringlopen beter te sluiten wordt breed gedeeld. Ook Echt Overijssel! onderstreept dit belang. Het project heeft zich vooral gericht op het sluiten van kringlopen in de regio door meer regionale grondstoffen te gebruiken. Aangezien de meeste deelnemers biologisch produceren, liggen de mineralenoverschotten per ha op hun bedrijven al beduidend lager dan gemiddeld in Nederland. Met lage overschotten kunnen bedrijven aantonen dat ze het milieu in hun omgeving relatief weinig belasten. Daarmee leveren ze ook een goede dienst aan onder andere waterschappen en terreinbeheerders met oog voor natuurdoelstellingen.

Zichtbaar maken van de regionale kringloop

In Echt Overijssel! maken we de regionale kringloop zichtbaar met drie indicatoren. Deze geven aan hoeveel voer er in de regio wordt geproduceerd, hoeveel transport van voer er plaatsvindt en hoeveel grond er werkelijk nodig is voor de productie; hier melk. Dus niet alleen op het eigen bedrijf, maar ook in de rest van de wereld.

1. Regionale voerproductie² (RVp)

Indicator voor het aandeel regionaal geproduceerd voer in procenten. Dit kan geteeld zijn op eigen grond, maar ook op gepachte of gehuurde grond of natuurland of aangekocht zijn van derden.

$$RVp = \frac{\text{Tonnen droge stof voer uit de regio (inclusief eigen bedrijf)} \times 100}{\text{Totaal verbruikte tonnen droge stof}}$$

2. Voerkilometers per 100 kg melk³ (VKm)

Indicator voor de afgelegde afstand in kilometers van het benodigde voer.

$$VKm = \frac{\text{Tonnen voer} \times \text{km transportafstand} \times 100}{\text{Totale melkproductie op bedrijf in kg}}$$

² Regionaal is binnen Echt Overijssel! beperkt tot straal van 40 km van het bedrijf.

³ Voerkilometers en landbeslag kunnen ook uitgedrukt worden per kg vlees voor bijvoorbeeld de varkenshouderij.

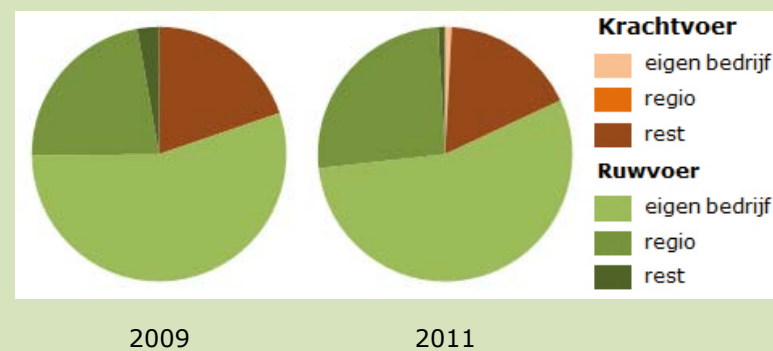

Blauwe lupine

Regionale kringloop

Het krachtvoergebruik per 100 kg melk, en daarmee het aantal voerkilometers, is relatief hoog. Karin is de laatste jaren bewust bezig met het verminderen van de hoeveelheid krachtvoer per koe, maar daardoor stijgt de ruwvoerbehoefte van het bedrijf en moet ze weer meer ruwvoer aankopen. Dit komt wel grotendeels uit de regio. De melkproductie is daardoor meer gebaseerd op regionaal voer.

Den Smitshof	2009	2010	2011
Eigen ha's (incl. pacht)	22	25	25
Kg melk/ha	11.166	10.828	10.130
Kg melk/koe	5.123	5.057	4.353
Kg krachtvoer/100 kg melk	30,2	26,9	28,6
Regionale voerproductie (%)	78	81	82
Landbeslag (m ² /100 kg melk)	177	204	196
Voerkilometers (km*ton voer/100 kg melk)	43	43	45
Biodiversiteitscore (Gaia-score)			34
Biodiversiteitsareaal			17
Aanwezige soorten dieren en planten (%)			29

3. Landbeslag per 100 kg melk (LB)

Indicator voor de hoeveelheid landoppervlak in m² die nodig is voor de productie van melk. Hierbij is ook de grond meegerekend die het bedrijf indirect in gebruik heeft, bijvoorbeeld voor de teelt van krachtvoer elders.

$$LB = \frac{\text{Aantal m}^2 \text{ land in gebruik} \times 100}{\text{Totale melkproductie op bedrijf in kg}}$$

Kijk op kringloop van melkveebedrijven

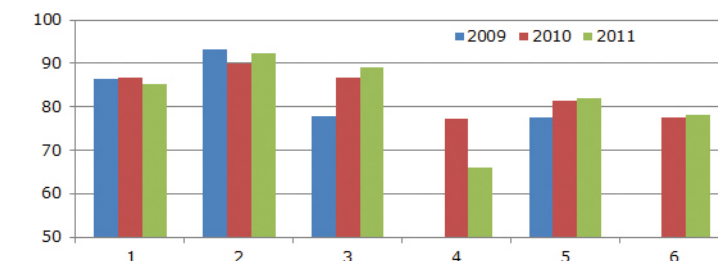
Voor zes deelnemende melkveebedrijven hebben we bovengenoemde indicatoren berekend over de periode 2009-2011. Dit zijn vrijwel allemaal biologisch producerende bedrijven.

De regionale voerproductie geeft inzicht in de herkomst van alle voer, inclusief meng-/krachtvoer. Gemiddeld over alle bedrijven is ruim 80% van het voer afkomstig uit de regio. Dit is veel. Uit de resultaten blijkt dat (forse) verlaging van de krachtvoergift per koe de regionale voerproductie duidelijk laat stijgen. Ook voer van natuurgronden levert een positieve bijdrage aan de regionale voervoorziening.

	Gemiddeld
Kg melk/ha	8.400
Kg krachtvoer/100 kg melk	23
Regionale voerproductie (%)	82
Landbeslag (m ² /100 kg melk)	205
Voerkilometers (km x ton voer/100 kg melk)	30
Biodiversiteitsareaal a (%) voor melkveehouderij (2011)	34

a zie toelichting op pagina 10.

Het landbeslag in biologische productiesystemen is meestal hoger dan in gangbare systemen. In een vergelijkende studie was het landbeslag voor een standaard biologisch melkveebedrijf in Nederland 180 m² per 100 kg melk en voor een gangbaar bedrijf 130 m² per 100 kg melk. In Echt Overijssel! scoren de meeste melkveebedrijven rond of iets boven 180 m² per kg melk. Dit gemiddeld iets grotere landbeslag komt vooral door het inpassen van laagproductieve natuurgrond of gronden met een beheerovereenkomst. Per ha produceren deze gronden immers minder voer. In de berekeningen hebben we de hectares natuurgrond volledig aan het landbouwbedrijf toegerekend. Bij het beoordelen van de resultaten moeten we dus ook rekening houden met het aandeel natuurgrond (biodiversiteitsareaal).

Regionale voerproductie per bedrijf en jaar

Bewuste aankoop voer uit de regio

Sommige Echt Overijssel!-deelnemers zijn bewust bezig met de regionale kringloop door aankoop van voer uit de eigen regio. Een deelnemer koopt regionaal graan en snijmaïs waardoor hij, mede door de lage hoeveelheid krachtvoer per koe, het presteert om zo'n 90% van zijn voer uit de regio te betrekken. Dat is veel. Naast aankoop werkt deze ondernemer met verschillende eigen voedergewassen. Maar dit heeft nog niet geleid tot een hogere regionale voerproductie.

De ondernemer

"Regionaal produceren is voor mij belangrijk vanuit de kringloopgedachte. Ik wil minder afhankelijk zijn van onbekende partijen en de grillen van de wereldmarkt. Ook wil ik weten waar mijn voer vandaan komt. Betrouwbare partners en langdurige relaties in de regio zijn belangrijk. Uitbreiding met natuurgrond is nog een mogelijkheid om de regionale binding te versterken en om (nog) meer voer uit de regio te betrekken. Dat kan zowel grasland als bouwland zijn. Sinds 2011 heb ik 3 ha natuurgrasland dicht bij huis. Graan voor krachtvoer ga ik pas telen op natuurakkers op afstand als ik die krijg."

Henk Kloen van het CLM wijst op het verschil tussen kruipende boterbloem en scherpe boterbloem.

Biodiversiteit

Den Smitshof heeft in totaal 2 ha houtwallen en singels. Langs de percelen en op het erf staan bomenrijen, solitaire bomen of groepjes. Daarnaast zijn er nog een aantal sloten. Op verschillende percelen zijn kruiden ingezaaid om de koeien een gevarieerd rantsoen aan te bieden en daarmee hun gezondheid te versterken. Ook de oude percelen grasland zijn rijk aan kruiden. Het areaal biodiversiteit (17%) op het bedrijf is bovengemiddeld. Ook de biodiversiteitsscore is hoog door de grote variatie aan landschapselementen.

Karin Godeschalk

"Ik beleef veel plezier aan het ontwikkelen van natuurwaarden op het bedrijf. Het levert veel voldoening om bij te dragen aan een mooi landschap, waar ook andere mensen van kunnen genieten."

Regionale afzet

De melk gaat naar de plaatselijke zuivelfabriek. Het vervangingspercentage van de koeien is laag (16%). Hierdoor kunnen ze veel kalveren verkopen. Dit gebeurt in de regio. Tevens worden jonge fokstieren in de regio afgezet. Het rundvee voor de slacht wordt grotendeels buiten de regio afgezet (98%).

Voor de hoeveelheid en soort mengvoer per 100 kg geproduceerde melk bepaalt hoeveel voerkilometers er nodig zijn. Mengvoer met grondstoffen van buiten Europa veroorzaakt veel voerkilometers. Maar zelf krachtvoer telen in de vorm van graan of peulvruchten gaat ten koste van de totale ruwvoeropbrengst van het bedrijf. Voor bedrijven die structureel te veel ruwvoer produceren, is dat niet zo'n probleem. Maar bij intensievere bedrijven veroorzaakt zelf krachtvoer telen dus een tekort aan ruwvoer. Aankoop in de regio, of krachtvoer telen op nieuwe pachtgronden van bijvoorbeeld Natuurmonumenten, kan voor hen een oplossing zijn.

Hoewel de meeste aandacht is uitgegaan naar nutriëntenkringlopen, hebben een aantal Echt Overijssel!-deelnemers zich ook gericht op de energiekringloop. Daarbij hebben ze vooral ingestoken op het beperken van CO₂-emissie door fossiele energie te vervangen door zonne-energie.

Biodiversiteit

Biodiversiteit is de totale variatie aan planten, dieren en micro-organismen. Op een landbouwbedrijf vallen daaronder vee en gewassen, kerkuilen en muizen, lieveheersbeestjes en bladluizen en het bodemleven. Hoe meer soorten voorkomen, hoe hoger de biodiversiteit. Daarbij is het vooral voor ondernemers belangrijk om zo veel mogelijk de nuttige soorten te benutten en de schadelijke te ontmoedigen. We noemen dit het benutten van functionele biodiversiteit. Veel dieren en planten zijn aangepast aan een agrarisch gebruik van hun leefomgeving, bijvoorbeeld een akkerviooltje in het graan, een wortelwieg in peen, wormen in bemeste grond. Maar ook de grutto, kerkuil en geelgors kunnen eigenlijk niet zonder landbouw. De aan- en afwezigheid van veel soorten is afhankelijk van maatregelen die ondernemers nemen. De gewaskeuze, de bemesting van percelen, maar ook hoe zij met sloten, houtwallen en beplanting op en rond het bedrijf omgaan. Daarbij zijn ook landschappelijke factoren buiten het agrarische bedrijf belangrijk. Is het nat, of juist heel droog? Is het bosrijk? Zijn er natuurlijke verbindingen met andere verspreidingsgebieden? Het verschijnen van soorten kan daarom soms wel jaren duren.

Ook bodemleven is een onderdeel van biodiversiteit.

Verdere bedrijfsontwikkeling

- Omschakelen naar biologisch lijkt qua bedrijfsvoering geen grote stap. Knelpunt is het niet-zelfvoorzienend zijn voor ruwvoer. Uitbreiding in grasareaal is daarom een wens, bijvoorbeeld door samenwerking met andere bedrijven of terreinbeheerders. Een andere mogelijkheid is het uitbesteden van jongvee.
- Bodemverbetering vraagt om aandacht. Dit is mogelijk door een aanpassing van de stal, zodat er vaste mest geproduceerd kan worden. Vaste mest op het land geeft volgens Karin een betere bodemvruchtbaarheid.

Polderzicht Mastenbroek

Het biologische melkveebedrijf van de Henk en Gerben Pelleboer ligt op veengrond. Het is een puur grasbedrijf met ongeveer 140 zwartbonte koeien, waarvan een deel in een potstal. Voor de weidevogels hebben veel percelen beheerbepalingen, variërend in zwaarte. Polderzicht organiseert o.a. weidevogelexcursies en kanotochten; verder kunnen bezoekers een groepsruimte huren. Het bedrijf werkt samen met twee akkerbouwers in Flevoland (ca. 30 km). Die telen 25 ha grasklaver voor hen. Ook leveren ze uitgesorteerde groentes. Pelleboer levert daar mest voor terug.

Entree van het bedrijf Polderzicht.

Polderzicht	2010	2011
Eigen ha's (incl. pacht)	64	68
Kg melk/ha	15.000	13.471
Kg melk/koe	6.957	6.590
Kg krachtvoer/100 kg melk	27,1	28,4
Regionale voerproductie (%)	77	78
Landbeslag (m ² /100 kg melk)	154	181
Voerkilometers (km*ton voer/100 kg melk)	39	42
Biodiversiteitscore (Gaia-score)		42
Biodiversiteitsareaal		79
Aanwezige soorten dieren en planten (%)		43

Zichtbaar maken van biodiversiteit

Metten van biodiversiteit kan in principe door alle soorten in een gebied te tellen. Maar niet alles is gemakkelijk te tellen. Bovendien vereist het kennis van de soorten en is het tijdrovend. Daarom is voor een praktische oplossing gekozen bestaande uit het tellen van een beperkt aantal soorten en het meten van indicatoren. Deze methodiek, ontwikkeld door CLM, gaat uit van drie indicatoren: (1) het percentage aanwezige kenmerkende soorten dieren en planten, (2) de score op de Gaia-biodiversiteitsmeetlat en (3) het biodiversiteitsareaal.

Kenmerkende soorten dieren en planten

Voor Echt Overijssel! is een lijst gemaakt van 72 soorten dieren en planten die kenmerkend zijn voor de Overijsselse agrarische cultuurlandschappen. De ondernemers hebben deze soorten leren herkennen tijdens veldexcursies. Bij de inventarisatie op hun bedrijf hebben een aantal deelnemers ook hulp gehad van leden van de KNNV⁴. De indicator is het percentage op het bedrijf aanwezige soorten.

Tijdens veldexcursies leren deelnemers onder andere planten en vogels herkennen.

Gaia-score voor biodiversiteit

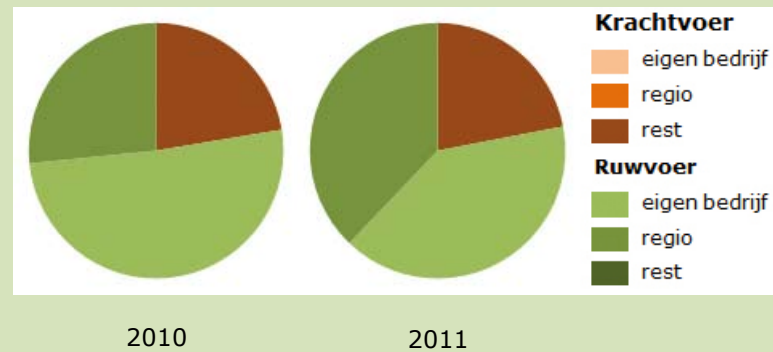
De Gaia-biodiversiteitsmeetlat bestaat uit een vragenlijst waarop wordt aangevinkt welke maatregelen een bedrijf neemt voor zes bouwstenen van biodiversiteit. Hieraan wordt een score gekoppeld. Hoe meer verschillende maatregelen een bedrijf toepast, hoe hoger de score. Dit is een kwalitatieve maat.

De zes bouwstenen zijn:

- Vee, ras en gewas;
- Teeltmaatregelen: functioneel;
- Teeltmaatregelen: natuurgericht;
- Kleine en lijnvormige natuur- en landschapselementen;
- Grote natuurelementen;
- Natuurgerichte maatregelen op het erf.

Regionale kringloop

Het bedrijf is behoorlijk intensief, mede mogelijk gemaakt door de aanvoer van ruwvoer uit Flevoland. Hierdoor is de regionale voerproductie vrij hoog. Door het vrij hoge krachtvoerniveau zijn de voerkilometers toch vrij hoog. Het natuurgrasland levert bovendien een kwart van het strooisel voor de potstal.

Biodiversiteit

Het bedrijf heeft een hoge Gaia-score en een hoog biodiversiteitsareaal. Dit komt door de uitgebreide maatregelen voor weidevogels en de brede sloten. De aantallen weidevogels zijn hoog. Voor andere soortengroepen is geen gerichte monitoring uitgevoerd, maar de verwachting is dat deze meeliften met de weidevogelmaatregelen en de extensieve bedrijfsvoering op de weidevogelpercelen.

Regionale afzet

Pelleboer wil een deel van de melk gebruiken om zelf kaas van te maken en deze af te zetten via de Stichting Natuurboer uit de Buurt. Overtollig vee gaat naar een regionale veehandelaar. Het plan is om stierkalveren aan te houden en deze via vleespakketten te verkopen op het bedrijf. Hiermee wil het bedrijf inspelen op de vraag van de bezoekers die komen voor een weidevogelsafari.

Waardeontwikkeling bedrijf

- Ruwvoerproductie op afstand veroorzaakt veel voerkilometers doordat veel tonnen voer verplaatst moeten worden.
- Samenwerking betekent ook wederzijdse afhankelijkheid. Soms hebben de akkerbouwers minder grond beschikbaar voor ruwvoerteelt. Dan moet elders voer gekocht worden.
- De ligging in landschappelijk mooi gebied bij de stad Zwolle levert verbreding van inkomen op uit vergoeding voor weidevogelbeheer en uit recreatieve activiteiten. Dat draagt bij aan het imago van de melkveehouderij bij burgers en de overheid.

Kieviten op het grasland met beheerbepking.

Biodiversiteitsareaal

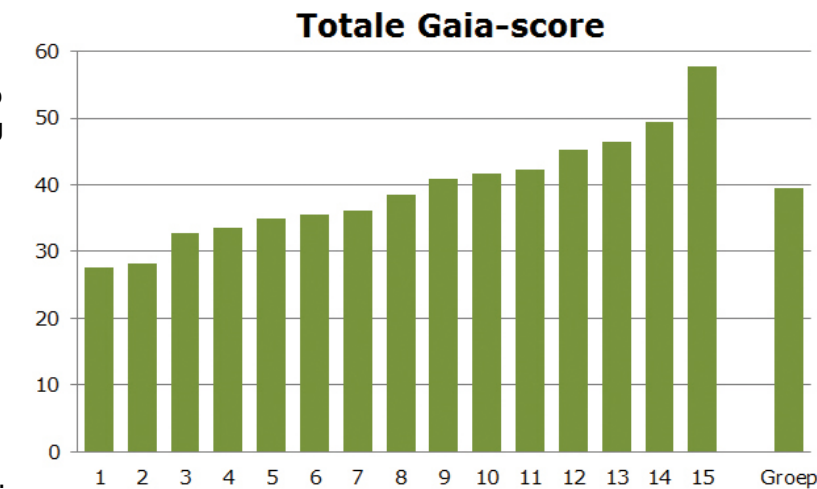
Dit is een kwantitatieve maat, die weergeeft welk deel van de bedrijfsoppervlakte een hoge biodiversiteitswaarde heeft.

Arealen met een extra biodiversiteitswaarde zijn:

1. gronden met bestemming natuur, zoals SN, natuurpacht;
2. agrarische productiegronden met overeenkomst agrarisch natuurbeheer op perceel (zoals SNL, PSAN);
3. agrarische kleine natuurelementen buiten het erf zoals sloten, poelen, rietlandjes, wegbermen, kruidenranden, overhoekjes, houtsingels, kleine bosjes en bomenlanen;
4. agrarische natuurelementen op het erf, alles wat niet bebouwd of verhard is.

Kijk op biodiversiteit van agrarische bedrijven

Scores voor de drie indicatoren
De kwalitatieve biodiversiteit op Echt Overijssel!-bedrijven is erg hoog. Vooral de bedrijven die (veel) natuurgronden pachten, scoren hoog. De gemiddelde Gaia-score is 38 punten en ligt daarmee 13 punten hoger dan het (voorlopig) landelijk gemiddelde. Meerjarige ervaring en scores ontbreken echter. Voorlopig beschouwen deskundigen van CLM een score van 30 tot 50 op de Gaia-meetlat als hoog.

Een veelheid van maatregelen kan bijdragen aan biodiversiteit. De Echt Overijssel!-deelnemers hebben veel aandacht besteed aan het telen van meer granen en peulvruchten, het werken met oudhollandse rundveerassen, natuurvriendelijk beheer van sloten, houtsingels en akkerranden op het bedrijf, en aan het beheren van natuurterrein door extensieve begrazing. En dat niet alleen met runderen, maar ook met vleesvarkens.

Biologische vleesvarkens in een gekapt bosperceel van Natuurmonumenten moeten de vergrassing tegengaan en de grond omwroeten, zodat zich opnieuw bomen kunnen ontwikkelen

Melkvee met weinig krachtvoer

Kernpunten verdienmodel

- Robuuste koe met een lagere krachtvoerbehoefte.
- Beheer gericht op instandhouding permanente grasland.
- Veel aandacht voor de bodem en voor klaver in het grasland.

Biologisch melkveebedrijf gericht op kringloop

Een aantal Echt Overijssel!-deelnemers heeft bewust gewerkt aan vermindering van de krachtvoergif bij het melkvee. Een deelnemer probeert op een duurzame manier met zijn grond en omgeving om te gaan, maar verliest daarbij de markt niet uit het oog.

De ondernemer

"Ik ben ervan overtuigd dat mensen willen betalen voor een goed product dat afkomstig is uit hun eigen omgeving; waarbij boeren zorg dragen voor een verantwoorde manier van produceren en een mooi landschap."

Naast gebruik van beheergrasland wil de ondernemer zo veel mogelijk voer uit de lokale natuur halen. De veestapel is ingekruist met blaarkop, een sober ras dat zichzelf prima in de natuur redt. Al het jongvee wordt aangehouden. Het vrouwelijk jongvee wordt geweid op grasland met een beheerovereenkomst. De stiertjes worden gecastreerd en als os slachtrijp gemaakt in een natuurterrein.

Kringloop

Het krachtvoergebruik per koe is in drie jaar gehalveerd, waardoor de melkproductie met 30% afnam. Hierdoor zijn ook de voerkilometers sterk afgenomen. De regionale voerproductie nam door de lagere hoeveelheid krachtvoer toe tot 89%.

Biodiversiteit

Biodiversiteit van het totale bedrijf is hoog, ruim 64% areaal met extra biodiversiteitswaarde. De biodiversiteitsscore van 36% is ook hoog. Dit is te danken aan gebruik van gevarieerde natuurgronden, permanent grasland met veel kruiden en vaste mest, natuurgericht beheer van sloten en andere kleine natuurelementen, en de aanleg van een voerakker voor wintervogels. Bovendien ligt een deel van het bedrijf tegen een uniek hoogveengebied aan.

Afzet

De melk wordt afgezet naar een biologische verwerker in de regio. Het rundvee voor de slacht wordt 100% afgezet in de regio.

Waardeontwikkeling bedrijf

- Met weinig krachtvoer is het makkelijker om meer regionaal te produceren. Daarbij dalen zowel de melkproductie als de kosten van krachtvoer.
- Een sobere koe levert een robuuster nageslacht, dat ook in een natuurgebied goed kan gedijen.

Jonge blaarkoppen op grasland met beheerbeperking

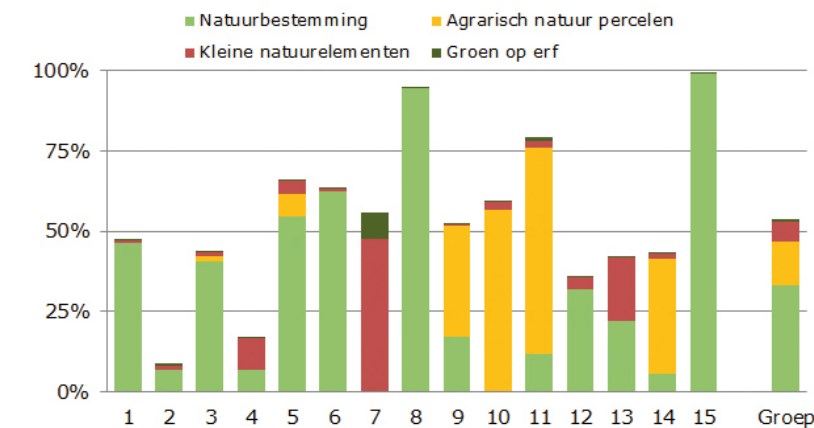
Ook de kwantitatieve biodiversiteit is hoog. Het merendeel van de bedrijven zit boven de 25% biodiversiteitsareaal. Daarbij moeten we wel opmerken dat dit percentage sterk omhoog getrokken wordt door een aantal bedrijven die bijna volledig op grond met natuurbestemming liggen.

Van de lijst van 72 monitoringsoorten zijn gemiddeld 29 soorten gevonden op de bedrijven die meegedaan hebben met de monitoring. De verschillen tussen bedrijven worden in de eerste plaats veroorzaakt door verschillen in kennis en intensiteit van de monitoring. Niet elke ondernemer heeft even uitgebreid gezocht, en heeft zich de soortenkennis even goed eigen gemaakt. En ook de KNNV, die als vereniging tellingen op een aantal bedrijven heeft uitgevoerd, hebben dit niet altijd intensief gedaan. De monitoring heeft daarom op dit moment een beperkte waarde als effectmeting, maar wel een grote educatieve waarde. Hoe langer de periode van monitoring, hoe groter de meerwaarde. Hier liggen dus kansen voor samenwerking met op natuurbeheer gerichte organisaties en andere natuurorganisaties zoals IVN en KNNV. Voor veel bedrijven is het een openbaring dat er zo veel, en ook bijzondere soorten op hun bedrijf voorkomen. Een referentie voor een doorsnee Overijssels bedrijf ontbreekt, maar CLM vermoedt dat een gemiddeld Overijsselse bedrijf slechts 20% scoort.

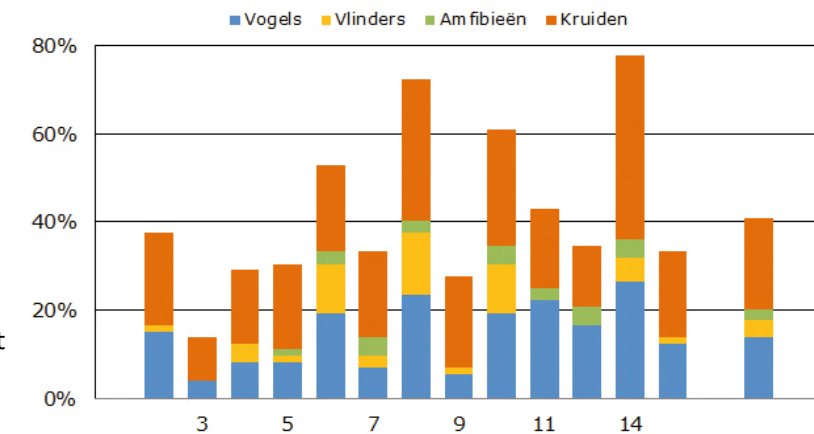
De samenhang tussen de drie indicatoren

Sommige bedrijven met een hoge Gaia-score hebben ook een hoog biodiversiteitsareaal. De kwaliteit en het areaal hoeven echter niet aan elkaar gekoppeld te zijn. Een drietal bedrijven (12, 13 en 14 in de grafiek) hebben een relatief laag biodiversiteitsareaal, maar wel een hoge Gaia-score. Dit laat zien dat bedrijven waar agrarische productie een grote rol speelt, tegelijk een grote variatie aan kleine natuurelementen kunnen hebben, en/of veel maatregelen kunnen nemen voor een rijk bodemleven. Uitzonderingen daargelaten, levert een hoge inzet voor biodiversiteitscore in veel gevallen ook een hoge score van de voorkomende soorten.

Biodiversiteitsareaal

% Waargenomen soorten

Oudhollandse veerassen op natuurgrond

Kernpunten verdienmodel

- Robuuste koeien, oudhollandse rassen.
- Samenwerking met TBO.
- Extensieve begrazing, permanente en kruidenrijke grasmatten.
- Vermarktning als natuurvlees via Stichting Natuurboer uit de Buurt.

Natuurvlees van ossen

Een Echt Overijssel!-deelnemer heeft een biologisch melkveebedrijf met blaarkoppen. De stiertjes worden als os geweid, eerst op eigen beheergrasland en vanaf een jaar op 85 ha natuurgrond in het naastgelegen bos en veengebied. In de winterperiode staan de ossen in een potstal met graskuil van beheersgrasland. Het vlees wordt afgezet via de Stichting Natuurboer uit de Buurt.

	2011
Natuurgrond (ha)	85
Regionale voerproductie (%)	99
Landbeslag (m ² /kg vlees)	6,3
Voerkilometers (km*ton voer/kg vlees)	0,2
Biodiversiteitscore (Gaia-score)	36
Biodiversiteitsareaal hele bedrijf (%)	64
Aanwezige soorten dieren en planten (%)	53
Regionale afzet (%) natuurvlees	100

Blaarkopossen grazen in natuurgebied van Staatsbosbeheer

Regionale afzet

Een bedrijfsvoering met veel oog voor biodiversiteit en kringloop heeft waarde voor het bedrijf en voor de regio. Klanten die producten uit de regio kopen, hebben makkelijk toegang tot de boer achter het product. Ze kunnen het vakmanschap zien, proeven en beleven, zowel in het product als in de bijdrage aan natuur en landschap in hun leefomgeving.

Recreanten genieten van een gevarieerd landschap met bos, natuurgraslanden en natuurruikers

In Echt Overijssel! hebben we vooral gewerkt aan de ontwikkeling van korte ketens. Korte ketens in de zin van kortere transportafstanden en minder schakels in de keten. De afstand naar de consument is kort en direct en, als we het goed organiseren, beter zichtbaar. Uiteindelijk willen we kwaliteitsproducten tegen een schappelijke (en dus maatschappelijk geaccepteerde) prijs afzetten. Klantenbinding is dus belangrijk en voor de producent gelijk een afzetgarantie. Bovendien zijn ze hiermee minder afhankelijk van grillen van de wereldmarkt en van grote marktpartijen. Voor de Echt Overijssel!-deelnemers is dit een belangrijke drijfveer voor het werken aan regionale landbouw en afzet.

Regionale afzet is het aspect van regionale landbouw dat volgt op regionale aanvoer en benutting van grondstoffen. Maar is het niet gemakkelijk om regionale afzet op te bouwen. Grootschalige landelijke of internationale afzet heeft immers ook volumevoordelen, waaronder een efficiënte logistiek. De kostenbeheersing is daarbij verregaand geoptimaliseerd. Kostenbeheersing is daarom een belangrijk aandachtspunt bij de opbouw van korte, regionale ketens.

Individuele ondernemer of samenwerking

Korte ketens worden door een aantal deelnemers zelf ingevuld waarbij ze op lokaal of regionaal niveau de samenwerking met ketenpartners organiseren. Maar het kan ook op meer gestructureerde manier. In Echt Overijssel! is de stichting Natuurboer uit de Buurt ontstaan die een aantal producenten bij elkaar brengt en het vandaaruit verder organiseert. Productie, marketing en afzet van (nieuwe) producten wordt zo vanuit een producentenvereniging georganiseerd. Hierdoor ontstaan mogelijkheden om afzet op grotere, of zelfs interregionale, schaal samen met landelijk opererende ketenpartners (groothandel en retail) te organiseren.

Regionale kringloop

Tijdens de stalperiode krijgen de ossen zo'n 50 kg mengvoer per dier. Al het overige voer komt uit de regio (inclusief eigen bedrijf). Door het lage mengvoergebruik zijn de voerkilometers extreem laag.

Biodiversiteit

Bij de biodiversiteit neemt de natuurgrond een bijzondere plek in. De grazende ossen gaan verrijking van de vegetatie tegen en voorkomen zo de dominantie van pijpenstrootje en berken. Kruiden van hoogveen en heide krijgen daardoor meer ontwikkelingskansen. Daarnaast vormen de stevige mestflatten een belangrijke voedselbron voor mestkevers en andere insecten. Deze trekken weer vossen aan, maar ook bijzondere dieren als das, roodborsttapuit en klapekster.

Mestkevers hebben op drie punten een nest gegraven onder een mestflat

Afzet

In 2011 zijn in totaal 39 ossen afgevoerd naar een slachterij in de regio bij een levend gewicht van circa 650 kg. Het vlees wordt afgezet via supermarkten in oost Nederland onder label van de Stichting Natuurboer uit de Buurt.

Natuurvlees van/met zoogkoeien

Berrie Klein Swormink houdt een kudde Brandrode runderen in verschillende natuurgebieden. Dit oudhollandse ras, voortgekomen uit het MRIJ-ras, is sober, sterk en zelfredzaam, en daardoor zeer geschikt voor begrazen van natuurterreinen. Naast de praktische waarde als begrazer van de natuurterreinen zijn de dieren ook levend cultuurhistorisch erfgoed in de 'aankleding' van het landschap.

Regionale kringloop

De aan- en afvoer van mineralen via vlees zijn marginale stromen binnen de totale mineralenkringloop van het natuurgebied. De enige aanvoerpost is mengvoer, in de stalperiode zo'n 85 kg per dier. De gebruikte hectares liggen veelal in de regio. Daarom zijn de voerkilometers relatief laag.

Stichting Natuurboer uit de Buurt

De stichting heeft tot doel het ontwikkelen van regiogebonden marktconcepten voor Overijsselse voedselproducenten die in hun productieproces veel aandacht schenken aan duurzaamheid en biodiversiteit. De leden van de Stichting Natuurboer uit de Buurt zijn allen biologische ondernemers en hebben minimaal 25% van hun bedrijfsoppervlakte beschikbaar voor natuur. Ze houden hun score op biodiversiteit bij op de Gaia-meetlat. De leden spannen zich in voor binding in de eigen regio, ook bij de verkoop van hun producten. Dat kan via eigen huisverkoop of via deelname aan een gezamenlijk marktconcept. Zie ook: www.natuurboeren.nl.

Zichtbaar maken van regionale afzet

Een ondernemer kan zijn producten via verschillende kanalen afzetten. De volgende vormen van afzet zijn herkenbaar:

- directe verkoop aan de eindgebruiker, meestal via boerderijwinkel, internetbestellingen, of persoonlijke contacten;
- verkoop via regionale afzetkanalen met regionale klanten, zoals horeca, detailhandel en supermarktfilialen;
- levering aan regionale verwerkers, die producten met een regionaal verhaal regionaal en landelijk verkopen (zoals De Consequente BioBakker);
- levering via landelijke retailketens.

Kijk op regionale afzet

Deelnemers van Echt Overijssel! werken aan regionale afzet. Onderstaand een overzicht van hun huidige afzetkanalen

Overzicht regionale afzet in producten van de Echt Overijssel!-deelnemers (peiljaar 2012, elke letter staat voor een deelnemer).

	Direct aan consumenten	Regionale horeca en retail	Regionale handel en verwerker	Landelijke verwerker
IJs	B	B		
Bier	B	B		
Bakgraan			B	
Voergraan			B	
Groenten, kruiden	BB			B
Brouwgraan				B
Rundvlees	BBB	B	BBB	BBG
Varkensvlees	BB		B	BG
Melk				BBBBBG

B = Biologisch product / G = Gangbaar product.

De mate van regionale afzet, maar ook hoe je dat gaat doen, is afhankelijk van het type product, de hoeveelheden en ook van de verwerkingsmogelijkheden in de regio. Bij de Echt Overijssel!-deelnemers gaat het grootste deel van de afzet via landelijke kanalen. Voor granen en rundvlees (uit de natuur) worden meer lokale afzetkanalen ontwikkeld. Dat geldt nog sterker voor bijzondere producten zoals kruiden, oude graanrassen, en ijs en bier dat op de boerderij als speciaal product wordt gemaakt. Diverse deelnemers proberen een toenemend aandeel van hun afzet regionaal te regelen.

	2011
Natuurgrond (ha)	150
Regionale voerproductie (%)	99
Landbeslag (m ² /kg vlees)	4,7
Voerkilometers (km*ton voer/kg vlees)	0,4
Biodiversiteitscore (Gaia-score)	35
Biodiversiteitsareaal hele bedrijf (%)	66
Aanwezige soorten dieren en planten (%)	31
Regionale afzet (%)	100

Biodiversiteit

De biodiversiteitswaarde van dit bedrijf ligt voor een klein deel op grond van de huis-kavel. Het overgrote aandeel van de biodiversiteit komt van de natuurgraslanden. Het biodiversiteitsareaal is (met 66%) hoog. De score voor de aanwezige soorten is relatief laag, maar nog onvolledig.

Natuurgrasland en biodiversiteit

In cultuurlandschappen is vaak nog een scherpe scheiding tussen grasland en hout of moeras. In natuurgrasland komen kruiden zowel langs de randen als in de percelen voor. Als natuur meer vrijheid krijgt, ontstaan geleidelijke overgangen. Dit gebeurt ook in de uiterwaarden, waar struikjes en bomen opschieten. Hieromheen groeit weer een zoom van hogere kruiden met o.a. grote aardebol, grote kattenstaart en boerenwormkruid. En op plekken waar de koeien vaker langskomen, groeien de lage kruiden zoals witte en rode klaver, duizendblad en grasklokje. Planten met stekels worden weinig gevreten en kunnen daardoor toenemen. In de uiterwaarden nabij Olst (Staatsbosbe-heer) groeien nu meidoornstruiken omdat daar door de MKZ-crisis destijds een jaar lang niet is begraasd. De strui-ken zijn inmiddels volledig opgenomen en geaccepteerd in het nieuwe landschap.

Regionale afzet

In 2011 zijn 65 runderen afgevoerd met een levend gewicht van ca. 650 kg. De belangrijkste afzet is als 'IJsseilandvee' naar regionale horeca via een lokale slager. Daarnaast wordt het afgezet via de Stichting Natuurboeren uit de Buurt. Het regionale product levert een meerprijs ten opzichte van de biologische prijs.

Brandrode koeien en hun kalveren

Regionale samenwerking

Regionale landbouw is zowel voor de productie als afzet vrijwel onmogelijk zonder sa-menwerking. Dat kan met gelijksoortige bedrijven, maar ook met agrarische bedrijven uit een andere sector, niet-agrarische grondeigenaren en nieuwe afnemers. Regionale samenwerking is niet alleen nodig voor regionaal voer en regionaal voedsel, maar ook voor regionale energie. In Echt Overijssel! zien we verschillende vormen van samen-werking.

Grond

Grond is één van de pijlers onder een goed bedrijfsmanagement op basis van de kern-waarden van Echt Overijssel! (biodiversiteit, regionale landbouw en verbinding met de markt). Deze kernwaarden vragen om ruime mogelijkheden van verschillende teelten, gebruik van natuurterreinen of flexibele gebruik of uitruil van gronden. Voorbeelden:

- deelnemers ruilen gronden met elkaar, bijvoorbeeld voor aardappelen of granen, om zo hun bouwplannen op duurzamere wijze rond te zetten;
- deelnemers beheren natuurakkers voor de teelt van graan met biodiversiteit;
- deelnemers beheren natuurgraslanden voor maaien of beweiden met rundvee.

De terreinbeheerder is daarbij tevens ambassadeur voor de agrarische ondernemer via de eigen communicatiekanalen als ledenbladen, infocentra, excursies etc.

Gebruik van natuur-graslanden verhoogt de regionale voerproductie.

Vee

Deelnemers leveren onderling (jong)vee om hiermee hun bedrijf verder op of uit te bouwen met de gewenste veerassen.

Voer

Deelnemers verkopen hun overvloedige voer(-graan). Voordeel van regionale verkoop is dat de afnemer de kwaliteit van het product op het land kan bekijken en dat de trans-portkilometers (voerkilometers) en -kosten laag blijven.

Energie

Deelnemers hebben samen de coöperatie Zonnevogel (een afdeling van Zonvogel Overijssel) opgericht. Ze starten een pilot om op de daken van drie boerderijen zonne-energie op te wekken voor en door burgers uit de buurt. Enkele deelnemers hebben zelf al zonnepanelen gelegd en één deelnemer heeft zich daarmee aangesloten bij een duurzaamheidsinitiatief in de eigen gemeente.

Waarde voor de agrarische ondernemer

- Geen voeraankoop geeft een meer gesloten kringloop en lage voerkosten.
- Hogere prijs voor regionaal kwaliteitsproduct. Door goede vleesafzet kan de ondernemer bovendien de pacht betalen.
- Biodiversiteit is belangrijk voor het bedrijf en volgens Berrie bovendien de basis voor gezond vee.
- De door ondernemers geborgde aandacht voor biodiversiteit kan bij de terreinbeheerder een positief effect hebben op de selectie van nieuwe pachters. Natuurboeren zullen dan eerder voorrang krijgen.

Jongvee van Brandrode koeien op natuurgrasland bij Deventer.

Waarde voor terreinbeheerders

- Tegengaan van ongewenste verruiging en toename van gewenste variatie in het gebied (lang en kort gras, struikjes, mestflaten e.d.) is goed voor gewenste natuurwaarden.
- Overwegend lagere beheerkosten; toezichthoudende rol van de boer voor onderhoud rasters en/of houtige begroeiing.
- Agrarische ondernemer heeft landbouwkundige kennis en machinepark.
- Geen zorgen over vee en afzet van producten.
- Agrarische ondernemer is ambassadeur voor 'natuur' via koeien, excursies en vleesafzet, en ondersteunt zo het streven van bijvoorbeeld Natuurmonumenten voor een natuurlijke en/of biologische landbouw.
- Langjarige (raam)overeenkomst met een 'boerencollectief' kan effectiever en efficiënter zijn dan individuele, jaarlijkse overeenkomsten.

Gezamenlijke meerwaarde wordt ook gecreëerd door elkaars communicatiekanalen te benutten. Om zo meer draagvlak te krijgen voor een mooi landschap met biodiversiteit, waar eerlijke producten uit voortkomen.

Afzet

Hierbij zijn verschillende voorbeelden van samenwerkingsconcepten.

- Samenwerken met sterke ketenpartners, bijvoorbeeld met De Consequente BioBakker (Ahaus) of De Groene Weg (Groenlo). Producenten krijgen een eerlijke prijs, en zorgen ook voor promotie van het product door open dagen.
- Leveren aan een zuivelcoöperatie in de regio die de producten vervolgens regionaal en landelijk afzet, maar wel zorgt voor identiteit. Meewerken aan open dagen van de zuivelcoöperatie.
- Agrarische ondernemers organiseren zich rond een onderscheidend concept, zoals rundvlees van oudhollandse rassen.
- Leveren van zonne-energie aan particulieren.
- Beheer van natuurterrein (landschapswaarde en natuur) als individuele dienst, of samen met collega's in een collectief (zoals Natuurboer uit de Buurt). De waarde komt niet alleen tot uiting in extra inkomen, maar ook in extra productieruimte (melk, vlees) en versterking van imago en eigen identiteit.

Blaarkopossen houden de vergrassing in toom en produceren 'natuurvlees'.

Waarde van regionale kringloop, biodiversiteit en regionale afzet

Ieder bedrijf werkt op eigen wijze aan regionale afzet, biodiversiteit en kringloop en legt eigen accenten. Daarbij zijn en blijven het ondernemers. Zij moeten zien hoe ze dit tot waarde kunnen maken.

De waarde van de onderlinge samenhang kan zich op meerdere manieren uiten.

1. Een betere prijs voor de producten.
2. Lagere kosten, bijvoorbeeld door minder aankoop van krachtvoer of meststoffen of van (fossiele) energie.
3. Meer continuïteit in de afzet door directe relatie met afnemer en/of consument.
4. Betere toegang tot grond door groter draagvlak bij grondeigenaren die niet alleen inkomsten uit pacht belangrijk vinden, maar ook duurzame productie. Zij vinden een aantrekkelijke partner in een bedrijf dat (aantoonbaar) aan biodiversiteit en kringloop werkt.
5. Meer draagvlak bij overheden, die met vergunningen of gebiedsbeleid dit type bedrijven kan stimuleren.
6. Minder afhankelijkheid van externe partijen en de wereldmarkt qua beschikbaarheid en prijsschommelingen van grondstoffen.

Rendement

In Echt Overijssel! hebben we ook gerekend aan het rendement voor de boer en de TBO. Het economisch rendement wordt bepaald door opbrengsten en kosten.

Voor de agrarische ondernemer

De kostprijs van vlees uit natuur is doorgerekend (zie kader). Deze is echter erg afhankelijk van de ondernemer en zijn markt. Vooralsnog lijkt de marktvraag meer dan voldoende. Maar is het product voldoende onderscheidend en blijft de consument de meerwaarde betalen? In 2010 heeft een supermarkt consumentenonderzoek gedaan naar de smaakbeleving ten opzichte van Iers rundvlees. Uiteindelijk verkoos deze supermarkt het vlees van oudhollandse rassen boven het Ierse vlees.

Kostprijs natuurvlees

Als voorbeeld een bedrijf met 40 stuks volwassen vleesvee en 55 stuks jongvee. Het vleesvee is een neventak van het melkveebedrijf. Het eenjarig dier wordt 'aangekocht' door de vleesveetak en op 2,5-jarige leeftijd afgezet. De voederwinning op de 180 hectare natuurgrond gebeurt met de reeds aanwezige machines. De kosten hiervan zijn deels voor het vleesvee. De arbeidskosten zijn voor ruim driekwart eigen arbeid en voor een kwart loonwerk. Voor de stalperiode is nog iets mengvoer en stro nodig. Daarnaast zijn er kosten voor brandstoffen en gezondheidszorg.

Volwassen runderen	40 stuks	
Jongvee 6-22 mnd	55 stuks	
Prijs 1-jarig rund	€ 700	
Geslacht gewicht	340 kg	
		Kosten (€ per kg geslacht gewicht)
Waarde 1-jarige os		€ 1,84
Natuurweide	180 ha á €100	€ 0,86
Arbeid		€ 0,86
- Ondernemer	12 uur per week	
- Loonwerk	25 ha per jaar	
Stal	Rente, afschrijving, onderhoud	€ 0,57
Machines	Rente, afschrijving, onderhoud	€ 0,38
Voer, brandstoffen en stro		€ 0,49
Totaal kostprijs per kg geslacht gewicht		€ 5,00

De slagingskans in de markt wordt mede bepaald door afspraken over een eerlijke prijs en een eerlijke prijsverdeling in de keten. Bij dit marktconcept is gekozen voor samenwerking via een transparante keten.

Voor de terreinbeheerder

Ook hier gaat het over kosten en baten. De baten bestaan uit de vergoedingen voor het beheer van percelen en het eventueel verpachten van percelen aan boeren. Subsidie, zoals SNL, is een belangrijke opbrengst, maar lang niet altijd voldoende. Ook terreinbeheerder is dus gebaat bij een goede, en gezamenlijke vermarkting.

Dotterbloem

Een aantal deelnemers geeft aan dat ze vanuit innerlijke drijfveren al langer bezig zijn met biodiversiteit en kringloop. Ze vinden het belangrijk; het hoort bij hen als mens. Het levert ze plezier en voldoening. Dat dat zich niet altijd vertaalt in economische rendement, nemen ze op de koop toe. Of, zoals een deelnemer opmerkt: "een schouderklopje op z'n tijd is ook heel belangrijk."

Regionale landbouw en biodiversiteit bieden ook kansen voor inkomsten uit andere diensten. Het biedt een mooi visitekaartje, entourage voor ontvangst van klanten, van recreanten en van zorgvragers. Ook hier geldt dat de waarde van het geheel groter is dan de waarde van de afzonderlijke elementen. De kracht zit in de samenhang. Een leuk voorbeeld daarvan is de ontwikkelde biofietsroute. De 28 km lange fietsroute rond biodiversiteit leidt langs vier bedrijven van Echt Overijssel!-deelnemers door het zeer gevarieerde landschap rond Heino en Raalte.

Een fietsroute biedt ook mogelijkheden voor verkopen aan huis.

Verbinding regionale kringloop, biodiversiteit naar markt

De verbinding van kringloop en biodiversiteit komt tot uiting in de (regionale) markt. Via productie en lokaal georganiseerde afzet of via samenwerkingsverbanden van producenten die samen aanbod, marketing en verkoop met de ketenpartners organiseren. De stichting Natuurboer uit de Buurt is een mooi voorbeeld. De leden werken aan marktconcepten met een meerwaarde voor duurzaamheid en biodiversiteit. Duurzaamheid borgen ze door biologisch te produceren. Hiervoor gelden immers al vastgestelde normen, waar ze dus relatief gemakkelijk bij aan kunnen sluiten. Transparantie bieden op biodiversiteit, in de zin van meetbaar en zichtbaar, hebben ze vertaald in een minimumeis van 25% bedrijfsoppervlakte met een vorm van natuurbeheer.

Een aansprekend marktconcept van de Natuurboeren is rundvlees van oudhollandse runderrassen. Deze productmarktcombinatie is gerealiseerd in samenwerking met een groothandel, een slager en meerdere supermarktketens. Hoewel het gaat om een landelijk concept, is de branding regionaal. Zo verkoopt Boer Berrie onder zijn eigen naam vlees in een lokale supermarkt. Hoewel de Natuurboeren in Overijssel begonnen zijn, zijn inmiddels ook retailers en producenten van buiten Overijssel aangesloten.

Varkenshouderij met zelf geteeld voer

Kernpunten verdienmodel

- Biologische varkenshouderij.
- Zelf voergranen en peulvruchten telen op productiegrond en natuurgrond.
- Vermarktning landelijk en regionaal biologisch.

Overesch Ecologische Landbouw uit Raalte

Jan en Rick Overesch hebben een gemengd biologisch bedrijf met zeugen en vleesvarkens, akkerbouw, groententeelt en vleesvee. Alle biggen worden op het eigen bedrijf grootgebracht en als vleesvarken afgezet bij De Groene Weg slachterij. Een klein deel van het vlees wordt in de eigen boerderijwinkel verkocht.

Kringloopdenken en -handelen is voor de familie Overesch belangrijk. Alle varkensmest gaat naar de eigen akkers met voedselgewassen en voergranen. Op natuurakkers van Natuurmonumenten teelt Jan Overesch oude graansoorten, die hij deels als voergranen gebruikt. Naast granen voert hij bijproducten uit de (biologische) levensmiddelenindustrie.

Grazende en wroetende biologische zeugen.

Kringloop

Jan en Rick werken op hun bedrijf actief aan de kringloop. Dat zie je vooral terug bij de akkerbouw en vollegrondsgroententeelt, maar proberen ze ook met de varkens. Door actief mee te doen in het lerende netwerk rond het thema kringloop hebben ze meer inzicht gekregen.

Jan Overesch

"In het project hebben we actief gediscussieerd over de kringloop en bijvoorbeeld aanvoer van (kracht-)voer uit de regio. Ook voor onze varkenstak zijn zaken doorge-rekend. Dit was voor mij erg leerzaam. Maar de gegevens zijn extern nog niet bruikbaar, omdat er nog geen soortgelijke gegevens van andere biologische varkensbedrijven zijn."

3 Terreinbeheerder vindt ook meerwaarde

Samen invulling geven aan beheer en voedselproductie op cultuur- en natuurgrond is een zoektocht. Terreinbeheerders en grondeigenaren gaan samen met agrarische ondernemers de uitdaging aan.

Hoewel het totale areaal aan grond, geschikt voor productie uit en in de natuur relatief beperkt is in Overijssel, spelen de terreinbeheerders hier een belangrijke rol. Zij zijn het die hier nu actief aan de slag gaan.

De beheereenheid Salland van Natuurmonumenten is actief en praktisch aan de slag gegaan met het ontdekken van de samenwerking met agrarische ondernemers. Met haar participatie in Echt Overijssel! wil Natuurmonumenten een actieve bijdrage leveren aan verdergaande samenwerking. Hiermee wil ze tevens het netwerk van geschikte agrariërs voor natuurgronden vergroten en bijdragen aan de kennis van biodiversiteit bij agrariërs. Ook het verder ontwikkelen van economische dragers onder natuurgronden (met name akkers) is een belangrijke drijfveer. Daarbij kijkt Natuurmonumenten niet alleen naar zijn eigen gronden, maar ook naar zijn omgeving en de gebruikers hiervan.

Andere terreinbeheerders en grondeigenaren nemen deze goede praktijk over. Ondertussen zijn er op gebiedsniveau gesprekken gaande met vrijwel alle landelijke en regionale terreinbeheerders en met enkele particuliere grondeigenaren over een structurele en geborgde samenwerking.

Op een zwoele avond dansen de vliegjes boven een natuurakker. Ze zijn een gewilde voedselbron voor akkervogels zoals de boerenwaluw en de gele kwikstaart.

In 2011 lag het aandeel regionaal voer op 25%. Voor een varkensbedrijf is dit een goed resultaat, ook voor een biologisch bedrijf. De hoeveelheid voer van het eigen bedrijf was in 2011 door het slechte weer lager dan in 2010; de hoeveelheid uit de regio was ongeveer gelijk. De lagere eigen voerproductie heeft te maken met de bakkwaliteit van de granen. Als die te laag is, verandert de bestemming bakgraan in voergraan. Jan Overesch wil graag meer voer uit de regio, maar het is lastig om extra grond te krijgen voor biologische teelt, of om biologische akkerbouwers te vinden die voergranen willen telen. Een mogelijkheid is om meer bijproducten uit de biologische levensmiddelenindustrie te gebruiken, maar deze komen nog te veel in de gangbare handelsstroom terecht, waarmee ze hun biologische status verliezen.

Biodiversiteit

Het bedrijf 'Overesch' scoort erg hoog voor biodiversiteit. Ze zetten ook heel bewust in op het stimuleren van biodiversiteit. Daarnaast helpt de grote diversiteit van teelten en de samenwerking met Natuurmonumenten bij de hoge score. Gemengde bedrijven scoren doorgaans hoger dan gespecialiseerde bedrijven.

Natuurakker met onder andere korenbloem en kamille

Regionale afzet

Het varkensvlees wordt afgezet via De Groene Weg in Groenlo. Een klein gedeelte (2%) wordt in de regio afgezet, onder andere via de eigen boerderijwinkel.

Waardeontwikkeling bedrijf

- Naast het telen van voergranen op natuurakkers biedt de teelt van oude graansoorten voor de menselijke consumptie perspectief. Daar moet je als bedrijf wel op ingesteld zijn, omdat opslag en verwerking meestal zelf geregeld moeten worden. Bovendien moet de ondernemer zelf geschikte ketenpartijen zoeken.
- Gebruik van biologische bijproducten biedt kansen als de handel en industrie deze gescheiden kan en wil houden van de gangbare bijproducten.

Experimenteren in het veld

Natuurmonumenten heeft vijf jaar geëxperimenteerd met het beheer van natuurakkers door agrarische ondernemers. Een belangrijke drijfveer voor deze samenwerking is het ontdekken of het ontwikkelen van natuur en economische draagkracht samen gaat. In het begin spannend om te kijken of er een klik ontstaat, en nu nog steeds spannend om te kijken wat je er samen nog meer uit kunt halen. Natuurakkers dragen niet alleen bij aan de biodiversiteit en een aantrekkelijk landschap, maar ook aan het sluiten van de kringloop van de agrarische ondernemer; het levert voer uit de regio op, zodat hij minder (kracht)voer hoeft aan te kopen. Door de samenwerking verbetert de beleving van het product; de natuurterreinen zijn toegankelijk voor bezoekers, er worden activiteiten georganiseerd, de agrarische ondernemer heeft een verkooppunt aan huis. Zo vergroot de samenwerking de zichtbaarheid en het draagvlak van beide partijen.

Beweiding van graan

In 2009 is geëxperimenteerd met het beweiden van wintertarwe en -triticale in het vroege voorjaar. Het experiment was door het extreem koude voorjaar echter niet succesvol. De groei van het graan en de beweidingsverliezen vielen erg tegen. Het meerwerk woog hierdoor niet op tegen de opbrengsten. Beweiding van graan kan wel geschikt zijn voor heel schrale natuurakkers. De (lichte) bemesting zorgt voor vergroting van de biodiversiteit.

De bosanemoon is een van de vroegste bloeiers in houtsingels en bosjes.

Varkens voor natuurbeheer

Door de afwezigheid van wilde zwijnen in het gebied heeft Natuurmonumenten in het Rechterense Veld bij Dalfsen biologische vleesvarkens van Echt Overijssel!-deelnemer Overesch ingezet voor natuurbeheer. De varkens moeten de grond omwroeten, zodat ongekiedde zaden daglicht krijgen en er weer bomen in het gebied gaan groeien. Dit is van grote ecologische waarde voor Natuurmonumenten. Daarnaast verwacht de agrarisch ondernemer een hogere verkoopprijs van het varkensvlees dat hij wil afzetten bij diverse slagers en restaurants in de regio.

Zelf krachtvoer voor varkens telen blijkt niet eenvoudig.

- De beschikbaarheid van biologische grond is een probleem. Gangbare grond is soms wel beschikbaar, maar pas biologisch na twee jaar omschakeling. Grondeigenaren c.q. -beheerders moeten dus langdurig willen verhuren of verpachten. Beschikbaarheid van grond is ook lastig vanwege de grote vraag. Ook loonwerkers gebruiken grond voor de plaatsing van dierlijke mest. Deze drijft de prijs soms op tot een niveau waarbij het voor biologische productie niet meer rendabel is om die grond te pachten/huren. De samenwerking met beheerders biedt goede perspectieven, omdat die vaak al grotendeels biologisch werken.
- Het telen van voergranen op de eigen productiegronden is moeilijk rendabel te krijgen onder de heersende concurrentiedruk voor vrije grond. Samenwerking met terreinbeheerders biedt hier wellicht kansen.

Wroetende biologische zeug.

Jan Overesch

"We moeten niet alleen op de gronden van terreinbeheerders biologisch voer telen, maar ook op 'gewone' gronden met de 170 kg stikstof per ha gebruiksnorm. Maar deze 'vrije' grond wordt weggekaapt door de loonwerkers en bloembollentelers. Wat verder meespeelt, is de hoge prijs van mengvoer en buitenlands graan. Hiervoor kan samenwerken van biologische boeren met terreinbeheerders een uitkomst zijn."

Wintergerst als veevoer voor varkens

Op productiegronden en natuurgronden zijn in het seizoen 2009-2010 demo's uitgevoerd met vijf verschillende rassen wintergerst: Lomerit, Highlight, Mercedes, Fridericus en Naomie. De opbrengsten waren relatief laag (1,5 – 2 ton/ha), voornamelijk veroorzaakt door droogte. Hoewel de opbrengstverschillen klein waren viel op dat Highlight een hogere plantlengte had (10-20 cm) en daarmee een betere onkruidonderdrukking van de typische (winter) graanonkruiden: kamille, wikke en windhalm. Naomie was het laagste ras, maar had wel een hoger eiwitgehalte. De bemesting op zowel de productiegronden als de natuurgronden was echter bescheiden. De betere onkruidonderdrukking van Highlight was voor een andere deelnemer aanleiding om in de daaropvolgende jaren dit ras meer te gaan gebruiken.

Natuurgronden en nulpacht

Vanuit teelt en beheersperspectief is het zoeken naar de balans tussen gewasopbrengst (productwaarde) en biodiversiteit (natuurwaarde). Dit uit zich in bijvoorbeeld de pachtprijs. Schrale natuurgrond levert veel minder opbrengst, maar vraagt vaak evenveel bewerking als productiegrond. Bovendien moet de pachter ervaring opdoen met voor hem nieuwe gewassen en rassen op gronden met beperkingen. Daarnaast moet de terreinbeheerder anders tegen het halen van zijn natuurdoelstellingen aankijken, of ecologische concessies bespreekbaar maken. Uiteindelijk moet de waardecreatie (opbrengst) van de natuur meebetalen aan het beheer van natuur en wil ook de pachter er graag voordeel van hebben.

In de beheereenheid Salland van Natuurmonumenten is het beheer van 30 ha natuurakker overgedragen aan twee deelnemers van Echt Overijssel! Natuurmonumenten streeft uiteindelijk naar een nulpacht. Bij de huidige prijzen is dit haalbaar vanaf een opbrengst van 3,5 ton graan en 2,5 ton stro per ha, maar dat wordt nog niet gehaald. De ondernemers krijgen nu nog een vergoeding voor de bewerkingskosten. Natuurmonumenten betaalt daarbij de grondlasten (waterschapslasten e.d.). Marion Plagge (Natuurmonumenten): *"Juist hier is een duurzame, wederzijdse relatie van belang. Natuurmonumenten weet dat er een langere weg te gaan is om de projectdoelstellingen te halen. De natuurdoelstellingen zijn door ons wel te halen met wat extra inspanning en een lange adem."*

(Wilde) bijen vinden nectar in de korenbloemen.

Leren en kopieëren

Natuurmonumenten bereikt met haar experimenten met natuurakkers mooie resultaten. Leren in het veld gaat overigens niet alleen om het opdoen van teeltkennis, of inzicht in kostprijs en opbrengst. De meerwaarde zit hem vooral in de stappen die worden gezet bij de samenwerking:

- agrarische ondernemers leren over biodiversiteit, terreinbeheerders over productie, ze delen kennis met elkaar hierover;
- samen experimenteren en monitoren hoe productiewaarde en biodiversiteitswaarde te combineren zijn;
- keuzes maken over een balans tussen ecologie en economie, zowel vanuit het perspectief van de terreinbeheerder als de agrarische ondernemer;

Graan voor bakken en brouwen

In Echt Overijssel! heeft een aantal boeren actief geëxperimenteerd met graansoorten en rassen die naar verwachting ook onder minder rijke bemesting voldoende produceren. Het gaat, naast voergraan, om graan voor menselijke consumptie, zoals baktarwe, brouwgerst, spelt en rogge voor brood en koekproducten. Een aantal daarvan zijn erg geschikt voor natuurakkers. De opbrengst is dan, afhankelijk van soort en ras, doorgaans lager, maar de kwaliteit kan prima zijn.

Spelt

Verschillende deelnemers van Echt Overijssel! telen spelt. Dit gebeurt zowel op gepachte natuurgronden als op eigen of gepachte productiegronden. Als wintergraan is spelt één van de mogelijkheden om biodiversiteit te versterken. De afzet van spelt is vooral regionaal, zoals via De Consequente BioBakker in Ahaus of via lokale en regionale kanalen (molenaar, lokale bakkers).

Tarwe met een goede bakkwaliteit telen, is lastig op de Overijsselse zandgronden. Dit heeft deels te maken met het feit dat de meeste baktarwes voor biologische teelt in Nederland veredeld zijn voor de rijke, jonge zeeleiggronden en dat het om zomertarwes gaat die op zandgronden moeilijker te telen zijn. Daarom hebben we binnen Echt Overijssel! in de jaren 2010-2012 experimenten uitgevoerd met wintertarwerassen, veredeld voor de biologische teelt, afkomstig uit Duitsland en Zwitserland. Daarnaast is geëxperimenteerd met mengteelten van zomertarwe en lupine. Het voordeel van dit soort mengteelten is dat lupine, als vlinderbloemige, stikstof uit de lucht haalt, waarvan ook het graan profiteert. Hierdoor stijgt het eiwitgehalte van het graan en verbetert de bakkwaliteit.

Graanakker.

- vorm geven aan een meer structurele samenwerking tussen terreinbeheerder en agrarische ondernemer. De grote winst van Echt Overijssel! is dat de partijen elkaar hebben gevonden, dat er wederzijds besef en erkenning is ontstaan en dat kiemen voor structurele samenwerking zijn gelegd;
- efficiënter beheren van natuurakkers enerzijds en ecologisch beheren van agrarische gronden van de agrarische ondernemer anderzijds, levert per saldo meer natuurwinst op het platteland.

Marion Plagge (Natuurmonumenten)

"Ik heb geleerd dat het beheer van akkers voor een aantal natuurtypen efficiënter door boeren gedaan kan worden. We kunnen het zelf wel, maar dat kost veel meer tijd en geld. Overesch en Blekkenhorst, die een deel van onze natuurakkers beheren, zijn professionele ondernemers met oog voor ecologische waarden. Het verbouwen van graan is hun kwaliteit, de kennis en het ontwikkelen van natuur de onze. Wanneer deze twee kwaliteiten samen komen, ontstaan er mooie dingen; op onze gronden wordt efficiënter en daarmee duurzamer geproduceerd met behoud van natuur. Op de gronden van de agrariërs wordt meer natuurgericht geproduceerd, of is er meer oog voor behoud van het landschap. Per saldo gaat de natuur hiermee vooruit. Zo wordt het bereik van je werk groter en werk je samen aan een platteland waar dieren en planten de ruimte krijgen. En dat is hard nodig!"

Natuurboeren zoeken de samenwerking

De ondernemers georganiseerd in de Stichting Natuurboer uit de Buurt zoeken samenwerking met de terreinbeheerders. De Natuurboeren streven naar streekbeleving en streekproductie en naar de zorg voor de rijkdom aan plant- en diersoorten. Dat zit in de aard van deze ondernemers, maar borgen de leden ook door een aantal spelregels. Daarnaast besteden ze zorg aan monitoring van de biodiversiteit, bijvoorbeeld met de biodiversiteitsscore (Gaia-meetlat). De stichting, voortgekomen uit de marktgroep van Echt Overijssel!, werkt aan verdere professionalisering van Natuurboeren en aan innovatieve marktconcepten met natuur in de hoofdrol.

De aanpak van natuurbeheer gecombineerd met regionale vermarkting is bijzonder. Het kan ze tot een aantrekkelijke partner maken van terreinbeheerders en grondeigenaren die op zoek zijn naar meer gestructureerde en geborgde vormen van brede samenwerking. Daar waar tot dusver vooral de samenwerking op individuele vertrouwensbasis in de regio plaatsvindt, kan er naar verwachting ook meer van dit soort (institutionele) samenwerking plaatsvinden.

Natuurgrasland bij de Douwelerkolk in Deventer.

Graan op natuurakkers

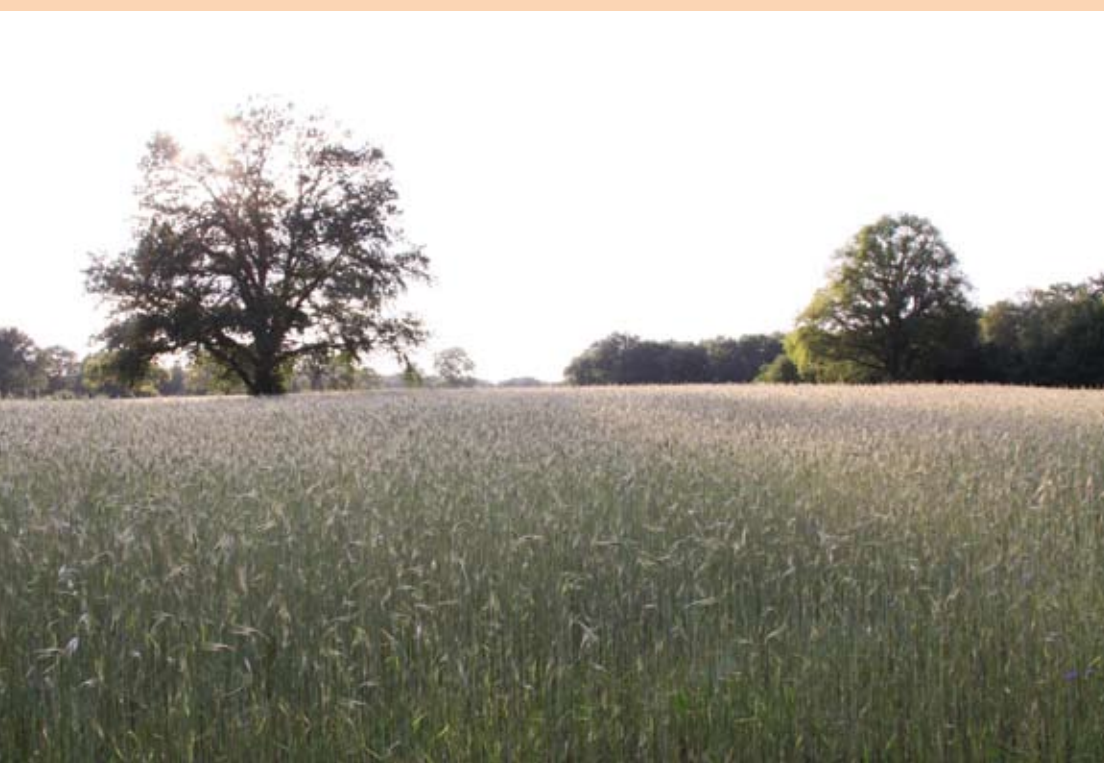
Kernpunten verdienmodel:

- Keuze van soorten en rassen passend bij natuurakkers.
- Aandeel wintergraan in vruchtwisseling voor meer biodiversiteit.
- Lage bemesting en beperkte of geen onkruidbestrijding.
- Inzet van vlinderbloemigen om ondanks de geringe bemesting toch een redelijke opbrengst te halen.
- Opbrengsten nodig (ca. 3 ton) om met een nulpacht uit te komen.
- Vermarktning biologisch of regionaal. Indien graan van onvoldoende kwaliteit voor humane consumptie dan voor veevoer.

Natuurakkers

In de beheereenheid Salland van Natuurmonumenten ligt 30 ha natuurakker. Met graanteelt onder schrale omstandigheden probeert Natuurmonumenten hier bijzondere akkerflora (zoals korenbloem, korensla, slofhak) en akkerfauna (zoals geelgors, bijen en vlinders) terug te krijgen. Tot 2008 was dit vooral winterrogge zonder onkruidbestrijding en niet of nauwelijks bemesting. De graanopbrengsten daalden tot onder de 2 ton per ha en de bewerkingskosten waren hoog. Hoewel er gewenste soorten verschenen, was er ook veronkruiding door kweekgras, wikke en witbol. Vanuit het project Echt Overijssel! heeft het Louis Bolk Instituut samen met Natuurmonumenten en de biologische pachters vanaf 2009 geëxperimenteerd met een meer agrarisch akkerbeheer. Doel was om probleemveronkruiding terug te dringen en te voorkomen en om de neerwaartse trend in graanopbrengsten om te buigen, met behoud of toename van akkerflora en akkerfauna. Elementen van de aanpak zijn:

- Gradatie in doelen en typen beheer: sommige akkers vooral winterrogge met meest waardevolle kruiden (korensla, slofhak), op andere akkers meer variatie in vruchtwisseling (zowel winter- als zomergranen) met een wat lager ambitieniveau voor akkerkruiden (korenbloem, klaproos), maar wel meer ruimte voor akkerfauna en een duidelijke landschapswaarde. Per type beheer dan aangepaste bemesting, zaaidichtheid en onkruidbestrijding.
- Stoppelbewerking na de oogst om wortelonkruiden zoals kweek en gladde witbol tegen te gaan.

Graanakker van Natuurmonumenten op landgoed Eerde in beheer van Blekkenhorst

Verschillen tussen terreinbeheerders

De verschillende natuurorganisaties delen belangen. Maar ze verschillen ook. Elke beheerder, of eigenaar heeft zijn eigen oriëntatie op doel en doelgroep. Toch werken ze allemaal op enerlei wijze samen met agrariërs om natuurterreinen te onderhouden. Stichting Natuurboer uit de Buurt heeft alle landelijk opererende terreinbeheerders opgezocht met de vraag om invulling te geven aan een meer vaste vorm van samenwerking. Uit de bezoeken blijkt een behoefte aan professionele Natuurboeren. Daarnaast blijkt er een gemeenschappelijke behoefte aan het ontwikkelen van meerwaarde en het realiseren van nieuwe verdienmodellen voor natuur én de agrarische bedrijven. Uiteraard gaat het hierbij om maatwerk. Zakelijke overeenkomsten moeten dus toegesneden worden op bedrijf en gebied. De Natuurboeren en verschillende terreinbeheerders hebben stappen gezet om elkaar in nieuwe diensten te vinden. Dat neemt niet weg dat terreinbeheerders soms ook zullen kiezen voor een-op-een-relaties met agrarische ondernemers.

Behoeft van Landschap Overijssel

In Overijssel beheert Landschap Overijssel ca. 5.500 ha, waarvan zo'n 90% cultuurhistorisch landschap is. Het landschap zoekt voor het onderhoud van deze gronden vooral pachters uit de buurt. Dit draagt bij aan draagvlak in de streek. Landschap Overijssel probeert daarbij voorrang te geven aan natuurgerichte bedrijven, of neemt – waar mogelijk – een aantal natuurbeheervoorwaarden in de overeenkomsten op. Landschap Overijssel erkent de behoefte aan een organisatie van Natuurboeren die zelf het natuurverhaal kunnen en willen vertellen. Natuurboeren die biodiversiteit in hun bedrijfsvoering verweven; niet alleen met betrekking tot het pachtdeel. Een organisatie die serieus werk maakt van onderlinge kennisuitwisseling. Landschap Overijssel wil met Stichting Natuurboer uit de Buurt samenwerken en een positief signaal voor goed natuurbeheer geven. Bovendien is het samen zoeken naar inkomsten uit de natuur ook het belang van Landschap Overijssel.

Ook agrarische ondernemers kunnen uitstekend een ecologisch verhaal vertellen.

In 2009 heeft Natuurmonumenten het beheer van de natuurakkers overgedragen aan twee biologische boeren. Natuurmonumenten streeft in eerste instantie naar een 'nulpacht'. De kosten (exclusief pacht) en opbrengsten bedragen dan beide zo'n 800 euro per ha. Daarnaast heeft Natuurmonumenten een begin gemaakt met het uitbreiden van aantal gewassen met onder andere spelt, triticale en lupine.

Opbrengsten			€ / ha	Kosten		€ / ha
Opbrengst	ton/ha	€/ton		Mest		90
Stro	2,5	40	100	Bemesting		90
Graan	3,5	200	700	Zaaizaad		150
				Ploegen		
				Onkruidbestrijding		60
				Oogst		190
				Stoppelbewerking		60
Totaal opbrengsten			800	totaal kosten		795

Streefwaarden kosten en opbrengsten voor nulpacht natuurakkers Natuurmonumenten.
Bron: Prins et al., 2011, Louis Bolk Instituut.

Overesch Ecologische Landbouw uit Raalte

Jan en Rick Overesch hebben een gemengd biologisch bedrijf met varkens, akkerbouw, groenteteelt en vleesvee. Ze boeren zo veel mogelijk in harmonie met de natuur. Op eigen productiegronden en gepachte natuurgronden van Natuurmonumenten en landgoedeigenaren telen ze onder andere oude graansoorten. Graan met bakkwali- teit zetten ze af in de regio via De Consequente Biobakker. Niet-bakwaardig graan blijft als voergraan op het eigen bedrijf.

	2011
Natuurakkers (ha)	15
Biodiversiteitscore (Gaia-score)	49
Biodiversiteitsareaal (%)	44
Aanwezige soorten dieren en planten (%)	78
Regionale afzet % bakgranen	100

Op de natuurakkers is geëxperimenteerd met verschillende typen winter- en zomergranen. Door Overesch is ook veel ervaring opgedaan met oude graansoorten als emmer- tarwe, eenkoren en spelt. Uit een rassendemo kwam een oud wintertarweras (Gold- blume) naar voren dat geschikt lijkt voor de teelt op natuurakkers.

Graan op natuurgronden van TBO's

De opbrengst van het graan op natuurakkers onder boerenbeheer varieerde in de periode 2010-2012 van 0,8 - 3 ton per ha graan en 2 - 2,5 ton per ha stro. Met name de droge jaren 2010 en 2011 gaven op deze droogtegevoe- lige gronden erg lage opbrengsten. Bovendien vroeg het terugdringen van de probleemveronkruiding met kweek in de eerste jaren na omschakeling op het nieuwe beheerregime veel aandacht. De hoge kosten van het herstelbeheer en de nog achterblijvende opbrengsten leverden voor de betrokken boeren een negatief saldo. Natuurmonumen- ten heeft dit gecompenseerd met een tijdelijke beheervergoeding. In 2012 bleek het beheer op de goede weg. De opbrengsten waren aanmerkelijk hoger dan in 2010 en 2011 en de dominantie van kweek en witbol is op de meeste percelen tot een aanvaardbaar niveau teruggedrongen, zodat het graan weer meer ruimte kreeg.

Natuurmonumenten in verbinding met agrarisch ondernemer en gemeenschap

Natuurmonumenten is een vereniging die zorgt voor de natuur in Nederland. Dat doet ze door natuur- gebieden aan te kopen, duurzaam te beheren en door op te komen voor de belangen van de natuur. De organisatie maakt een omslag door naar toekomstgericht natuurbeheer en beleving. Ze doen dit via de drie sporen:

- eigen ondernemendheid;
- een spreekbuis zijn voor platteland (samen met anderen);
- een betrouwbare en goede beheerder zijn.

In een tijd vol discussie over geld maakt Natuurmonumenten de omslag in denken naar business case en verdienmodel. Goede zorg voor (nieuwe) natuur kan alleen als er geld voor is uit bestaande en nieuwe bronnen. Samenwerking met agrarische ondernemers en (voedsel)productie uit en met natuur hoort daarbij. De laatste jaren is hiermee samen met ondernemers uitgebreid geëxperimenteerd. Dit met mooie resultaten.

Boerenwormkruid in de slootkant is een goede nectarplant voor de kleine vuurvlinder.

Staatsbosbeheer wenst vernieuwende beheerconcepten

Prioriteit voor Staatsbosbeheer (SBB) bij scenario's voor beheer is een goede kwaliteit van het terrein- beheer en een goede relatie met pachters, met wederzijds begrip. Daarnaast heeft SBB interesse voor de zoektocht naar mogelijkheden om economie aan het beheer te koppelen en naar ambassadeurs voor de natuur in haar gebieden. Stichting Natuurboer uit de Buurt is voor deze zoektocht een interessante partner voor SBB.

Rassenproef met aan de buitenrand het goudgele wintertarweras Goldblume.

Sint Jansrogge op natuurakkers

St Jansrogge is een oud ras, vernoemd naar de naamdag van Sint Jan op 24 juni. Het kan wel twee meter lang worden. Als de rogge dorsbaar blijft en niet teveel gaat legeren, is het geschikt voor roggebrood, ontbijtkoek, of bier. Het stro is erg geschikt voor potstallen. Bij onvoldoende kwaliteit kan de rogge als veevoer worden gebruikt. In 2011 is op een natuurakker met bescheiden bemesting 2,5 ton per ha geoogst. Zonder bemesting liggen de opbrengsten onder de 2 ton per ha (1,7 t/ha in 2011).

De St Jansrogge reikt Heico Blekkenhorst tot aan de schouders.

Biodiversiteit

Het bedrijf Overesch scoort goed voor biodiversiteit door de variatie aan gewassen en bedrijfstakken, het natuurlijk beheer van sloten en houtsingels, en het beheer van natuurakkers.

Een inventarisatie op percelen van Natuurmonumenten en graanpercelen van Echt Overijssel!-deelnemers leert dat op beide typen 20-30 soorten akkerkruiden voorkomen. Op de percelen van Natuurmonumenten komen meer zeldzame akkerkruiden voor, zoals slofhak, driekleurig viooltje, kleine leeuwenklauw en klein tasjeskruid. Op de boerenpercelen groeien vaak de meer algemene, maar ook mooie en waardevolle, soorten als korenbloem, kamille (echte en reukloze), akkerviooltje en kromhals.

4 Leerervaringen voeden ambitie

Echt Overijssel!-boerendeelnemers hebben samen veel geleerd. Over hun manier van produceren, het vermarkten en borgen van producten en hoe je de verbinding van productie en markt kunt organiseren. Natuurmonumenten heeft als partner in Echt Overijssel! de uitdaging opgepakt om samen met boerendeelnemers kwaliteit en kwantiteit van natuur in stand te houden. En dat binnen de steeds beperktere mogelijkheden en middelen in de komende jaren. Samen werken ze ook aan het beter en meer betrekken van burgers. De burger is immers ook de consument die in toenemende mate betrokken wil zijn bij regionaal herkenbare producten.

De verbinding tussen de dragers biodiversiteit, kringloop en markt is het verhaal van de groene driehoek. Het is het verhaal van natuurlijkheid. Van beheer, van productie en van beleving. Steeds meer burgers zien dit als een zeer reële weg, als invulling van het door de agro- en foodsector anders omgaan met de omgeving (zoals markt en milieu). De maximale natuurlijkheid van produceren en de eigenheid ervan in de regio wordt van levensbelang. Dat mogelijk maken op een economisch levensvatbare en geborgde maatschappelijk verantwoorde manier, is een van de uitdagingen waar de provincie Overijssel voor staat. Deze ambitie geldt niet alleen voor de korte ketens, streekproducenten of biologische ondernemers, maar ook voor de gangbare landbouw en terreinbeheerders.

De provincie Overijssel heeft in haar meerjarenplan 2012-2015 voor de regionale ontwikkeling de begrippen concurrentiekracht, maatschappelijk verantwoord ondernemen en realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur via groenblauwe diensten hoog in het vaandel staan. Echt Overijssel! is een inspiratiebron geweest voor dit beleid. En de resultaten en de gecreëerde experimenteerruimte zijn bemoedigend. Ze laten zien dat het kan!

Geleerd in Echt Overijssel!

De belangrijkste lessen van betrokkenen in het project Echt Overijssel! zijn:

- *Keten- en business casebenadering*

Zonder markt (ketens) is er geen toekomst voor deelnemers. Om te kunnen veranderen zijn business cases nodig waar concreet nieuwe verdienmodellen c.q. levensvatbare marktconcepten worden gemaakt en uitgetoet. Ondernemerschap, initiatief, trekkracht en samenbindend vermogen van de agro- en foodsector is hierbij cruciaal. Binnen Echt Overijssel! zijn de volgende levensvatbare nieuwe regionale producten ontwikkeld:

- rundvlees uit natuur van oudhollandse rassen;
- Buitenluitjes, koekjes van eigen deeg, als blikvanger;
- teelt olievlas voor regionale, duurzame verfproductie;
- het Sallands bosvarken, ter bevordering van natuurwaarde en van marktverwaardiging van vlees;
- kaas van Natuurboeren;
- zonne-energie, in relatie tot regionale voedselproductie.

Slofhak is een karakteristieke, maar zeldzame grassoort op schrale natuurakkers.

Regionale afzet

Graan van de natuurakkers wordt afgezet via De Consequente BioBakker. Deze maakt onder andere het koekje 'Buitenluitjes'. Maar de meeste afzet van de bakker bestaat uit 80 soorten brood, koek en snacks.

Buitenluitjes – Een Sallands koekje van eigen deeg

Van het biologische graan van de natuurakkers van Natuurmonumenten bakt De Consequente BioBakker in Ahaus (D) hartige en zoete koekjes, de Buitenluitjes. Ook wel het "Sallands koekje van eigen deeg". Met het kopen van Buitenluitjes betaalt de consument een eerlijke prijs voor het beheer en het oogsten en bakken van deze koekjes. De consument koopt er ook een stukje beleving bij, die van de boer, de streek en van de natuur. Een mooie samenwerking tussen de drie B's : de Boer, Boswachter en de Bakker. Op de koekjesverpakking staat tevens informatie over een fietsroute langs de akkers van Natuurmonumenten. Daarbij wordt op de kaart een aantal locaties aangegeven waar de Buitenluitjes verkrijgbaar zijn.

De drie B's : de Boer, de Boswachter en de Bakker.

• *Inspirerende samenwerking en vernieuwende allianties*

Nieuwe allianties van samenwerking tussen agrarische ondernemers en terreinbeheerders zijn noodzakelijk om kansen te benutten. Daarbij is ook de samenwerking met overheden, belangenbehartigers, kennisinstellingen en vooral met de agro & food business van belang. Bestaande instituties worden uitgedaagd om open te gaan staan voor de omslag naar nieuwe samenwerking.

Binnen Echt Overijssel! zijn nieuwe allianties ontstaan en in ontwikkeling. Stichting Natuurboer uit de Buurt is zo'n nieuwe alliantie rond het zichtbaar maken en vermarkten van regionale productie met biodiversiteit. Het is niet alleen een mooi voorbeeld van een inspirerende samenwerking, maar ook van een aantrekkelijke verbinding tussen producent en consument. Ook de intensieve bilaterale samenwerking tussen Natuurmonumenten en de ondernemers Blekkenhorst en Overesch, met betrokkenheid van het Louis Bolk Instituut, is een goed voorbeeld. Verder is gebleken dat de ondersteuning van begeleiders van CLM, Klein Holkenborg Management en Wageningen UR Livestock Research een belangrijke impuls is geweest om deelnemers te verbinden en te inspireren. Zonder deze experimenteeromgeving was het niet gelukt.

Driekleurig viooltje is een typisch akkerbloempje op Sallandse graanakkers.

• *Verandering begint bij ondernemers en dringt door in onderwijs*

Agrarische ondernemers hebben gewerkt aan de koppeling van hun producten en kwaliteit van voedsel aan biodiversiteit. Dit uitte zich in rundvlees uit de natuur, of in bakgraan voor brood. Daarvoor waren nieuwe, korte ketens nodig. Maar het succes startte met hun overtuiging dat ook biodiversiteit vermarktbaar moest zijn. Het onderwijs leert en verandert ondertussen mee. Zo heeft Landstede uit Raalte actief meegedaan in Echt Overijssel! De jonge ondernemers van morgen hadden nog moeite met het omgaan met natuurlijkheid als onderdeel van het produceren. Toch wil het onderwijs dit structureel opnemen in het curriculum. Ondernemerschap met een ecologische blik/insteek in het onderwijs gaat dus hopelijk door. Studenten krijgen een meer actieve rol, waarin ze initiatief kunnen nemen om ondernemers te helpen bij hun ontwikkeling.

• *Bewustwording van ondernemen met ecologische waarden*

Ondernemers hebben ervaren dat de ecologische waarden van het gebied te benutten zijn in hun bedrijfsstrategie. Voor het bestaansrecht van hun bedrijven is het dus belangrijk dat ze aan deze ecologische waarden werken. Deze worden beschermd en uitgedragen in nieuwe vormen van ondernemerschap. Bewustwording van het agrarische ondernemers rond biodiversiteit is gaande, maar verdere aanmoediging is welkom. De behoefte aan kennis opdoen en kennis delen met onder andere terreinbeheerders is er in ieder geval. Een krachtig instrument uit Echt Overijssel! waren de excursies en de groepsbijeenkomsten. Onder begeleiding van experts is veel geleerd. En door elkaar te ontmoeten was er een levendige en effectieve kennisuitwisseling.

Waardeontwikkeling bedrijf

De meerwaarde van consumptiegraan is voor de boer:

- de hogere prijs per kg compenseert de lage opbrengst van oude graanrassen;
- duurzame afzet via speciale kanaal van De Consequente BioBakker;
- de graanakkers en koekjes verbinden de boer, eigenaar/beheerder (Natuurmonumenten) en verwerker met elkaar. Dit levert draagvlak bij deze partijen en straalt ook uit naar de recreatiesector en het brede publiek en subsidiënten.

(Biologische) graanteelt op productiegrond

Kernpunten verdienmodel

- Door hogere bemestingsniveau goede bakkwaliteit tarwe mogelijk (voor biologisch 170 kg stikstof per ha, Demeter 112 kg stikstof per ha).
- Keuzevrijheid in gewassen. Door rotatie met grasland in 1:6 of 1:7 vruchtwisseling.

Graanteelt voor menselijke consumptie op productiegrond gebeurt met spelt, wintertarwe, gerst, rogge, eenkoorn, emmertarwe en zomertarwe. Daarnaast is Echt Overijssel!-deelnemer Blekkenhorst gestart met de teelt van brouwergerst om zelf te verwerken tot regionaal bier.

Naast experimenteren met soorten en rassen is in 2012 ook geëxperimenteerd met graanteelt op ruggen. Dit zou mogelijk tot kostenbesparingen kunnen leiden (minder bewerkingen en minder brandstof), met gelijke of hogere opbrengsten van de granen en behoud of versterking van biodiversiteit.

Bak-wintertarwe op productiegrond

In 2010-2012 zijn de biologische veredelde wintertarwerassen Butaro, Jularo, Wiwa, Scaro en Goldblume getest. Deze rassen zijn veredeld voor goede bakkwaliteit. Ze zijn vergeleken met het Naturastar, veredeld voor de biologische teelt en met Tataros, dat veredeld is voor de gangbare teelt en aangeduid wordt als baktarwe. Tataros kan gangbaar een graanopbrengst halen van zo'n 10 ton per ha.

De opbrengsten van wintertarwe varieerden van 1,5 – 4,5 ton graan en 2 – 2,5 ton stro per ha. De grootste opbrengstverschillen kwamen door jaarinvoeden (2010 en 2011 waren vrij droog, 2012 juist gunstig), verschil in bodemkwaliteit van de percelen en de mate van bemesting. De rasverschillen waren hierbij vergeleken veel kleiner. Wel bleken er grote verschillen in onkruidonderdrukkend vermogen (plantlengte) en bakkwaliteit. Goldblume spande daarbij de kroon met een plantlengte van 1,3 m en een eiwitgehalte van 14,4%, in 2010 gehaald op productiegrond. Dit maakt het gewas op productiegrond behoorlijk legeringsgevoelig en lijkt daarmee vooral geschikt voor de schralere natuurgronden. Voor de productiegronden viel het ras Butaro op. De duidelijk grotere plantlengte (10 cm meer dan de meeste andere rassen en 20 cm meer dan Tataros) gaf een betere onderdrukking van kamilles en windhalm. Daarnaast bleek de bakkwaliteit van de biologisch veredelde granen beter dan die van Tataros. Qua smaak viel het ras Wiwa positief op. Dit ras had wel een lagere opbrengst. Over het geheel hadden Butaro en Scaro de beste opbrengst en bakkwaliteit.

Avondexcursie in de tarwe met toelichting door Udo Prins van het Louis Bolk Instituut.

Waterpartijen met hun eigen flora en fauna verhogen de biodiversiteit.

• Meten van resultaten biodiversiteit en kringloop

Het verhaal van ondernemen met biodiversiteit is gegroeid en de basis voor de kwaliteitsborging is verkend. Daarbij is de Gaia-biodiversiteitsmeetlat ingezet en beproefd voor praktisch gebruik. Biodiversiteit kan op waarde gezet worden. Met de periodieke tellingen is veel geleerd en is veel enthousiasme ontstaan. De praktische toepasbaarheid vraagt om doorontwikkeling. Maar de methode wordt inmiddels al voorzichtig toegepast bij vermarkting van producten. Ook aan de meetbaarheid van de kringloop is gewerkt. De regionale benadering en het begrip natuur, vroegen om aanvullende indicatoren. Die zijn ontwikkeld en beperkt getoetst. Een snelle en landelijke doorontwikkeling van de KringloopWijzer (www.mijnkringloopwijzer.nl) is inmiddels opgepakt. Andere ondernemers werken aan het zichtbaar maken van regionale voervoorziening en transportkilometers. Ze zien het belang van regionaal voer; ook om daarmee minder afhankelijk te zijn van de wereldmarkt.

• Op weg naar professionele Natuurboeren

De ondernemers in Echt Overijssel! hebben ervaren dat samenwerken nodig is om gezamenlijk het ondernemen met biodiversiteit verder te ontwikkelen. De stichting Natuurboer uit de Buurt trekt aan een gezamenlijke aanpak en professionalisering van Natuurboeren. Niet alleen als verbindende en kwaliteit borgende organisatie, maar ook als professionele partner voor terreinbeheerders. Daarbij is eveneens de samenwerking gezocht met de landelijke Beroepsvereniging Natuurboeren. Gezamenlijk is er een kansrijke weg te gaan.

• Toegang tot grond anders regelen

Niet maximaal, of meest efficiënt produceren, maar verantwoord produceren komt centraal te staan als je de balans tussen ecologie en economie (natuur en markt) centraal zet. Toegang tot (nieuwe) grond is belangrijk, maar zolang maximale productie voor velen nog de drijfveer is, blijft er concurrentie op de grondmarkt. In Echt Overijssel! is gewerkt aan de beschikbaarheid van grond voor de verantwoorde productie. Maar de praktijk bleek weerbarstig. Hoog productieve ondernemers, of zij die om andere redenen grond willen hebben (zoals voor plaatsing dierlijke

Mengteelt zomertarwe voor bakgraan

Voor bakgraan is een mengteelt van zomertarwe en lupine een optie om het eiwitpercentage van de baktarwe omhoog te krijgen. Een demo op productiegrond bij Overesch gaf aan dat de mengteelt van zomertarwe met lupine een opbrengst gaf van 2,4 ton per ha (waarvan 65% lupine) en de pure zomertarwe 2,8 ton per ha in 2011. In 2012 was het percentage lupine echter slechts 15%. Dit had nog steeds een positief effect op eiwitgehalte (13,8%) van de zomertarwe ten opzichte van pure teelt (11,4%).

Graanteelt op ruggen

Najaar 2011 is wintergerst op ruggen ingezaaid bij Jan en Rick Overesch. Deze teeltwijze komt uit Duitsland waar biologisch-dynamische boeren het toepassen in combinatie met groenbemesters. Zonder voorafgaande grondbewerking maakt de machine in één werkgang ruggen van zo'n 15 cm hoog en zaait het graan. Tussen de ruggen is ruimte voor akkerkruiden en voor akkervogels zoals patrijzen. Één jaar experimenteren levert een voorzichtig positief beeld, maar voor conclusies is het nog te vroeg, want het vraagt ook een andere wijze van bewerken en bemesten. Bovendien is het kostbaar, omdat een deel van machinepark moet worden aangepast. De ruggenteelt is wellicht een goede werkwijze voor graan op natuurakkers.

Ontwikkeling van wintergerst op ruggen

Broodproeverij van de bakgranen uit de rasexperimenten op productiegronden en natuurakkers

The proof of the pudding is in the eating

De Consequente BioBakker heeft van de baktarwes brood gemaakt. Dit omdat het eiwitpercentage en de eiwitkwaliteit (uitgedrukt in Zeleny) van tarwe niet altijd de bakkwaliteit goed voorspellen. Het eiwitpercentage is belangrijk voor boeren omdat het meetelt in de uitbetaling in de reguliere afzetkanalen in Nederland. Maar dat vertaalt zich niet gelijk uit in goede bakkwaliteit en smaak. De 2010-oogst was wat minder goed bakbaar, maar het is lastig om aan te geven waardoor dat komt. Uit de bakproeven in 2011 kwam naar voren dat Wiwa, Scaro en Butaro goed bakbaar zijn. Alle 2012-oogsten waren goed bakbaar en verwerkbaar. Wel bleek uit de bakproeven van 2012 dat Butaro de beste deegkwaliteit had. Het ras Lavett in mengteelt met lupine had een hoger eiwitgehalte en betere eiwitkwaliteit dan in monocultuur. Deze Lavett had ook een goede deegkwaliteit en een betere smaak had dan de monocultuur- Lavett. In 2012 had Butaro de beste smaak. De smaakverschillen waren in 2012 minder uitgesproken. Qua smaak kwamen in 2011 Wiwa en Scaro er positief uit.

mest), bemoeilijken de toegang tot 'vrije' grond voor de duurzame ondernemers. Inmiddels zijn andere wegen gevonden om het 'anders produceren' aan te moedigen. In Echt Overijssel! hebben terreinbeheerders en (gecertificeerde) Natuurboeren elkaar gevonden. Het totale areaal aan extra natuurgrond is in Overijssel weliswaar beperkt, maar er gaat wel een voorbeeldfunctie voor anderen vanuit. Het samen opstellen van beheerplannen lijkt daarbij een effectief middel om elkaars belangen bespreekbaar en onderhandelbaar te maken. Dat is de voedingsbodemp voor win-winsituaties. Dit heeft potentie voor enerzijds het behoud van betaalbare natuur en anderzijds nieuwe inkomsten voor de agrarisch ondernemer op basis van producten met of uit de natuur.

Begrazing van natuurgrasland

Ambitie

In Echt Overijssel! hebben we agrarische ondernemers, terreinbeheerders en beleidsmedewerkers van de provincie Overijssel meegenomen in een complexe ontdekkingsreis. De gecreëerde experimenteerruimte is een voedingsbodemp geweest voor veel discussies, strijd, nieuwe inzichten en nieuwe instituties en samenwerkingsverbanden. Gemeenschappelijk is het gelukt om begrippen als biodiversiteit, regionale landbouw en kringlopen concreet handen en voeten te geven. Samen doen en de mouwen opstropen, hoort bij deze experimentele fase.

Maar nu de uitbouw en uitrol bij ook andere agrarische ondernemers en hun nieuwe (keten-)partners. Verbinding van agro en food biedt nieuwe mogelijkheden. Daar zijn nieuwe inspanningen voor nodig. De meetbaarheid en borging van kringloop en biodiversiteit vraagt om doorontwikkeling, ook van meetbaar naar communiceerbaar. Hoe agrarische ondernemers, terreinbeheerders, en naar de toekomst vele andere grondeigenaren in het gangbare circuit, in hun bedrijfsvoeringen optimaal kunnen samenwerken, vraagt om nadere verkenning. Juist in de verhouding tussen natuur en productie (nieuwe producten). De echt nieuwe samenwerkingen zijn nog maar net begonnen, de nieuwe allianties zullen op zoek gaan naar andere verdienmodellen tussen ecologie en economie.

De behoefte in de provincie Overijssel aan deze nieuwe vormen van agro, food en natuurbeheer is nu zelfs nog meer aanwezig dan bij de start van Echt Overijssel! De ambitie is om de voorbeeldrol van Echt Overijssel! ruimte en kansen te geven om de regionale ontwikkeling in Overijssel krachtig te ondersteunen.

Colofon

Auteurs

Henri Holster	(Wageningen UR Livestock Research)
Rita Joldersma	(CLM)
Henk Kloen	(CLM)
Lenie Klein Holkenborg	(Klein Holkenborg Management)
Kees Lokhorst	(Wageningen UR Livestock Research)
Marion Plagge	(Natuurmonumenten)
Marleen Plomp	(Wageningen UR Livestock Research)
Udo Prins	(Louis Bolk Instituut)
Maikel Timmerman	(Wageningen UR Livestock Research)

Samenstelling en redactie

Eddy Teenstra	(Wageningen UR, Communication Services)
---------------	---

Fotografie

Eddy Teenstra	(Wageningen UR, Communication Services)
Henk Kloen	(CLM)
Marleen Plomp	(Wageningen UR Livestock Research)
Dook van Gils	

Opmaak

Atelier Changer, Marknesse

Drukken

227, Kampen

Download

<http://edepot.wur.nl/243043>

Projectpartners

Wageningen UR Livestock Research	www.livestockresearch.nl
Natuurmonumenten	www.natuurmonumenten.nl
St. Dianthus	www.vechtdalproducten.nl

Projectfinanciers

Provincie Overijssel	www.overijssel.nl
Natuurmonumenten	www.natuurmonumenten.nl
Ministerie van Economische Zaken	www.rijksoverheid.nl/ministeries/ez

Copyright

Overname is toegestaan, mits voorzien van een duidelijke bronvermelding en (bij digitale overname) een link naar de download.